

Ίστορία καὶ ἔσχατα Ἐσχατολογία καὶ ὕπαρξις

ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΜΠΡΑΝΙΤΣΕΒΟΥ Κ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ (ΜΙΝΤΙΤΣ)*

Εἰσαγωγή

Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς καὶ τὸ τελευταῖο γεγονός τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ; Τί θὰ ἐπιφέρουν τὰ Ἔσχατα ὡς πρὸς τὴν ἱστορία; Εἶναι ἄραγε τὸ τελευταῖο συμβάν τῆς ἱστορίας, δηλαδή τὰ Ἔσχατα εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνον μία συνέπεια τῆς ἱστορίας, ἢ μήπως τὸ ἔσχατο αὐτὸ γεγονός εἶναι μία “εἰσβολή” τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία ἢ ὁποία θὰ εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς ἱστορίας; Τί μᾶς λένε οἱ ἅγιοι Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ ἐρωτήματα αὐτά;

Οἱ περισσότεροι χριστιανοί, σχετικὰ μὲ τὰ Ἔσχατα καὶ τὴν σχέση τους μὲ τὴν ἱστορία, συμφωνοῦν καὶ θεωροῦν ὅτι αὐτὰ περιλαμβάνουν τὰ ἐξῆς: τὴν τελικὴ Κρίση τοῦ κόσμου, τὸν Παράδεισο καὶ τὴν Κόλαση¹. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη περιγράφει τὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμο καὶ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ τοὺς κρίνει στὸ τέλος ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκπλήρωση ἢ μὴ τοῦ θελήματός Του (πρβλ. Ἐξ.2,16-17). Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση κινοῦνται καὶ πολλὰ χωρία τῆς Καινῆς Διαθήκης (πρβλ. Μτθ. 25,31-46 καὶ 8,12, Λκ. 13,28). Μέσα σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια, τὰ Ἔσχατα ἐρμηνεύονται μὲ ἠθικὲς καὶ νομοστικὲς κατηγορίες. Ἔτσι, τὰ Ἔσχατα δὲν ἐπιφέρουν τὴν ὕπαρξη ἢ, ἐὰν δὲν συμβοῦν, τὴν ἀνυπαρξία τῆς ἱστορίας, ἀπλὰ ἐπιφέρουν μία καλύτερη ἢ μία χειρότερη ζωὴ, δηλαδή μακαριότητα ἢ δυστυχία, ἀναλογικὰ μὲ τὴ ζωὴ στὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἱστορία. Ἡ ὕπαρξη τῆς ἱστορίας δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ Ἔσχατα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀπὸ τὰ παρελθόντα γεγονότα.

* Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μπρανιτσέβου κ. Ἰγνάτιος (Μίντιτς) εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου (Σερβία).

1. Βλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, «Ἡ Ἐσχατολογία στὴν πατερικὴ περίοδο» στὸ: Сaборноcт 3-4, (σερβ. μεταφρ.), Ποζάρεβατς 1998, σελ. 45-61.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ περὶ τῶν Ἑσχάτων βασίζεται προφανῶς στὴ θέση ὅτι ὁ Θεὸς δημιούργησε τὰ ὄντα σὰν αἰώνια πλάσματα ὡς πρὸς τὴ φύση τους καὶ τοὺς παρέδωσε νόμους συμπεριφορᾶς μὲ βάση τοὺς ὁποίους θὰ τὰ κρίνει στὸ τέλος. Τοὺς καλοὺς θὰ τοὺς ἀνταμείψει καὶ τοὺς κακοὺς θὰ τοὺς τιμωρήσει. Μέσα σὲ ἓνα τέτοιο πλαίσιο ἀντιλήψεως τῶν Ἑσχάτων τὰ ἠθικὰ καὶ νομικὰ παραπτώματα ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο κακό, ἐνῶ τὸ καλὸ συνίσταται στὴν ἐκπλήρωση τῶν διατεταγμένων καὶ προαπαιτουμένων ἀπὸ τὸν νόμο. Διὰ μέσου τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ νόμου ὁ ἄνθρωπος φτάνει στὴ μακαριότητα. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση θὰ καταδικαστεῖ σὲ αἰώνια βάσανα. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ Ἑσχατα ἀποτελοῦν ἠθικὲς καὶ ψυχολογικὲς καταστάσεις.

Στὴ βάση μιᾶς τέτοιας ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας καὶ τῶν Ἑσχάτων καὶ τῆς σχέσης τους τίθεται, πρῶτον καὶ κύρια, τὸ ἐρώτημα ποιοὺ ρόλου διαδραματίζει ὁ Χριστὸς καὶ ποιά εἶναι ἡ σημασία τοῦ ἔργου Του στὴ σωτηρία τῆς δημιουργίας. Ἐὰν καὶ ἐφόσον τὰ κτίσματα εἶναι φύσει ἀθάνατα καὶ τὰ Ἑσχατα ἐκληφθοῦν μὲ ψυχολογικὴ καὶ ἠθικὴ σημασία, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ τὸ ἔργο Του ἔχουν νόημα γιὰ ἐμᾶς μὲ τὴ νομικιστικὴ καὶ ἠθικὴ ἔννοια. Τότε, ὁ Χριστὸς εἶναι διδάσκαλος καὶ ἠθικὸ πρότυπο γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ ζοῦμε. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν θάνατό του καὶ τὴν ἀνάσταση, Αὐτὸς εἶναι ὁ σωτήρας μας ἐπειδὴ πέθανε ὄντας ἀθῶος καὶ ἀναμάρτητος ἀντὶ γιὰ ἐμᾶς, γιὰ νὰ συγχωρεθοῦν οἱ δικές μας ἁμαρτίες. Ἡ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἐκλαμβάνεται ὄχι ὡς γεγονός, τὸ ὁποῖο δίνει τὴν ὑπαρξὴ στὴ κτίση καὶ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ ὡς ἐπιβεβαίωσις ὅτι ἔδωσε λύτρα ὑπὲρ ἡμῶν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ὄχι κάποιος ἀπλὸς ἄνθρωπος, καὶ ἔτσι τονίζεται σὲ ὅλη τῆς τῆ διάσταση ὅτι ἡ δικὴ μας σωτηρία ἀποτελεῖ συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν, ἐνῶ ἡ ἁμαρτία γίνεται κατανοητὴ ὡς παρανομία καὶ ἠθικὸ κακό. Διὰ τοῦ Βαπτίσματος, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος γίνεται πιστὸς καὶ ἀκόλουθος τοῦ Χριστοῦ, ἀπελευθερωνόμαστε ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ τὴν κληρονομούμενη ἐνοχὴ χάρη στὴ θυσία καὶ στὴν ἀπολύτρωση μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἐξαγόρασε ὁ Χριστὸς. Ὅσοι, λοιπόν, πιστεύουν στὸν Χριστὸ καὶ τηροῦν τὶς ἐντολές Του, θὰ ἀνταμειφθοῦν στὸ τέλος μὲ τὴ ζωὴ στὸν Παράδεισο, ἐνῶ ἐκείνοι ποὺ δὲν πιστεύουν θὰ κατακριθοῦν στὰ αἰώνια βάσανα τῆς Κολάσεως. Συμφωνοῦν, ὁμως, ὅλοι οἱ ἅγιοι Πατέρες μὲ τὸ ὅτι τὰ τελευταῖα μέλλει γενέσθαι συμβάντα τῆς ἱστορίας, ἡ Τελικὴ Κρίσις, ὁ Παράδεισος καὶ ἡ Κόλασις, εἶναι νομικιστικῆς καὶ ψυχολογικῆς φύσεως; Τί μᾶς λέγουν γιὰ τὰ Ἑσχατα καὶ τὴ σχέση τους πρὸς τὴν ἱστορία οἱ ἅγιοι Πατέρες; Σὲ αὐτὴν τὴ μελέτη θὰ ἀναλύσουμε πρωτίστως τὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (7^{ος}

αίων.) περὶ τῶν Ἑσχάτων. Ποιὸ εἶναι τὸ τελευταῖο συμβάν καὶ ποιά ἡ σχέση του πρὸς τὴν ἱστορία σύμφωνα με αὐτὸν τὸν ἅγιο Πατέρα;

Τὸ μυστήριο τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὸ ἔσχατο γεγονός καὶ ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας καὶ ὑπαρξῆς της

Τὸ ἔσχατο γεγονός καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, εἶναι ἡ ἔνωση ὅλων τῶν κτιστῶν ὄντων μετὰ τὸν Θεὸ Λόγο ἢ, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, «τὸ Μυστήριο τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή, ὁ Χριστός». Ἐρμηνεύοντας τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ Χριστοῦ, ἔτσι ὅπως αὐτὴ ἐκφράστηκε στὴν 4^η Οἰκουμενική Σύνοδο, τὸ 451 στὴν Χαλκηδόνα, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ Χριστὸς εἶναι τέλειος Θεὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος, εἶναι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, στὸ πρόσωπο τοῦ Ὁποίου ἐνώθηκε ἡ θεϊκὴ καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση «ἀδιαιρέτως» καὶ «ἀσυγχύτως»², ὁ ἅγιος Μάξιμος λέγει: «τὸ Μυστήριο τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀπερίγραπτη ὑποστατικὴ ἐνότητα τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ὁποία βαίνει πρὸς τὴν πλήρη ταύτιση τοῦ ἀνθρωπίνου μετὰ τὸ θεῖο, χάρις στὴν ὑπόσταση (τοῦ Λόγου)..., κατὰ τὴν ὁποίαν (ἐνότητα) παραμένει ἀναλλοιώτως ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν φύσεων. Αὐτὸ ἀποτελεῖ, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὸ τέλος τῆς Πρόνοιας τοῦ Θεοῦ καὶ ὅλων ἐκείνων γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς προνοεῖ, σύμφωνα με τὴν ὁποία (πρόνοια) ὅλα τὰ δημιουργήματα, ὅτι ὁ Θεὸς ἔπλασε, ἀνακεφαλαιώνονται ἐν τῷ Θεῷ... Ὡς ἀναφορὰ μετὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ τέλος (σὲ σχέση μετὰ αὐτὸν τὸν σκοπὸ), ὁ Θεὸς ἔπλασε τὶς οὐσίαις ὅλων τῶν ὄντων. Ὅτιδήποτε ὑπάρχει ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν Χριστό, ἀπὸ τὸ Μυστήριο τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ Αὐτὸ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίποτε»³. Τὸ Μυστήριο τοῦ Χριστοῦ, λοιπόν, εἶναι τὸ αἴτιον γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Θεὸς

2. Βλ. Ὁρος Πίστεως 4^η Οἰκουμ. Συνόδου στὸ: Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1960, σελ. 173-174.

3. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Ἀποκρίσεις πρὸς Θαλάσσιον Ξ', PG 90, 620C-621A: «Τὸ τοῦ Χριστοῦ μυστήριο... προδήλως ἐστὶν ἄρρήτος τε καὶ ἀπερινόητος θεότης τε καὶ ἀνθρωπότης καθ' ὑπόστασιν ἔνωσης· εἰς ταυτὸν ἄγουσα τῆ θεότητι κατὰ πάντα τρόπον, τῷ τῆς ὑποστάσεως Λόγῳ τὴν ἀνθρωπότητα· ... καθ' ἣν καὶ μετὰ τὴν ἔνωσιν ἀνελάττωτος αὐτῶν καὶ ἠνωμένων ἢ κατὰ φύσιν σώζεται ποσότης· ... Τοῦτό ἐστὶ τὸ μακάριον, δι' ὃ τὰ πάντα συνέστησαν, τέλος· Τοῦτό ἐστὶν ὁ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων προεπινοούμενος θεῖος σκοπός, ὃν ὀρίζοντες εἶναι φαμεν, τὸ προεπινοούμενον τέλος, οὗ ἔνεκα μὲν πάντα, αὐτὸ δὲ οὐδενὸς ἔνεκα. Πρὸς τοῦτο τὸ τέλος ἀφορῶν, τὰς τῶν ὄντων ὁ Θεὸς παρήγαγεν οὐσίαις. Τοῦτο κυρίως ἐστὶ τὸ τῆς προνοίας καὶ τῶν προνοουμένων, πέρας· καθ' ὃ εἰς τὸν Θεόν, ἢ τῶν ὑπ' αὐτοῦ πεποιημένων ἐστὶν ἀνακεφαλαίωσις.». Πρβλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ PG 91, 1072BC.

ἐπλασε ὅλα τὰ ὄντα καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων. Ἀποβλέποντας ἀκριβῶς σὲ αὐτὸν τὸ σκοπὸ, ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα παρήγαγε, λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος⁴. Γιατί, ὅμως, εἶναι τόσο ἀπαραίτητο τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ καὶ τί ἀκριβῶς αὐτὸ ἐπιφέρει στὰ κτιστὰ ὄντα, καὶ γιατί αὐτὸ ἔπρεπε νὰ συμβεῖ ὡς ἔσχατο γεγονός; Ἄς δοῦμε τί μᾶς διδάσκει γι' αὐτὸ ὁ ἅγ. Μάξιμος.

Σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα ἔχουμε διαφορετικὲς προσεγγίσεις. Ὅρισμένοι θεολόγοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Μαξίμου, ἐκτιμοῦν ὅτι ὁ ἅγ. Μάξιμος συσχετίζει τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα. Ὁ Θεὸς Υἱὸς ἐνσαρκώθηκε καὶ ἐγένε ἀνθρώπος γιὰ νὰ ἐξαγοράσει τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τὴν τιμωρία τοῦ Θεοῦ ἢ ὅποια προκλήθηκε ἐξαιτίας τῆς παρανομίας (πτώσης) τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, τοῦ Ἀδάμ. Καὶ μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς τέτοιας προσεγγίσεώς τους αὐτοὶ οἱ θεολόγοι ὁμιλοῦν καὶ γιὰ τὸν ὄρο «προεπινοούμενον τέλος», τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ὁ ἅγιος Μάξιμος ὅταν μιλάει γιὰ τὴν ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, δηλαδή, γιὰ τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν δημιουργία. Τὸ ἐξηγοῦν λέγοντας ὅτι ὁ Θεὸς δημιουργώντας τὸν κόσμον καὶ τὸν ἀνθρώπο ἐκ τῶν προτέρων γνώριζε, χάρις στὴν παντογνωσία Του, ὅτι ὁ ἀνθρώπος θὰ ἁμαρτήσει καὶ θὰ διαπράξει τὸ κακὸ καὶ γι' αὐτὸ «προεπινόησε» τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, ἢ τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Λόγου, ἔνεκεν τῆς ἀπολυτρώσεως τῆς κτιστῆς φύσεως ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. Μὲ τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Χριστοῦ ποὺ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα συμφωνεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἅγ. Μάξιμος. Ἀλλὰ ὁ ἅγ. Μάξιμος δὲν τὸ ἐξηγεῖ αὐτὸ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ Ἐνανθρώπιση ἦταν προεπινοημένη σὲ σχέση μὲ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, καὶ τὴν ἐξαγορὰ τῆς τιμωρίας, καὶ ὅτι τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ δὲν θὰ συνέβαινε ἐὰν δὲν εἶχαν ἁμαρτήσει οἱ πρωτόπλαστοι. Τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ εἶναι προεπινοημένο ἀπὸ τὸν Θεὸ γιὰ νὰ συμβεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα. Ὁ προκαθορισμός (προορισμός) τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ Θεοῦ δὲν βασιίζεται, κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο, στὸ ὅτι ὁ Θεὸς γνώριζε ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὁ ἀνθρώπος θὰ ἁμαρτήσει καὶ ἐπὶ τούτου προὐόρισε νὰ ἐνσαρκωθεῖ ὁ Θεὸς Λόγος καὶ νὰ γίνῃ ἀνθρώπος, ὥστε νὰ ἐξαγοράσει τὶς ἁμαρτίες, ὅπως συνήθως τὸ ἐρμηνεύουν αὐτὸ κάποιοι θεολόγοι ἐπικαλούμενοι τὸ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι παντογνώστης.

4. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Ἐποικίσεις πρὸς Θαλάσιον Ε', PG 90, 620 καὶ παρακάτω.

Ὁ ἅγιος Μάξιμος δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐρμηνεῖα ὅτι ἡ Θεϊκὴ παντογνωσία περιλαμβάνει τὰ πάντα, συμπεριλαμβανομένων τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ κακοῦ. Καὶ τὸ ἐξηγεῖ αὐτὸ λέγοντας ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀνάρμοστο γιὰ τὸν Θεὸ νὰ ἔχει μέσα Του, στὸν νοῦ Του καὶ στὴ γνώση Του, ἐπίγνωση καὶ περὶ τοῦ καλοῦ καὶ περὶ τοῦ κακοῦ. Διότι, ἐὰν ἦταν ἔτσι, τὸ κακὸ θὰ ἦταν συναϊώνιο τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ Θεὸς θὰ ἦταν πηγὴ τοῦ κακοῦ. Σχετικὰ μ' αὐτὸ λέγει ὁ Μάξιμος τὰ ἑξῆς: «γιὰ τὸ ἐὰν ὁ Θεὸς ἔχει γνώση σύνθετη, συγκειμένη ἀπὸ ἀντιθέσεις (π.χ. καλὸ καὶ κακὸ), αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον ἀκόμη καὶ νὰ τὸ σκεφτοῦμε, πολλῶ δὲ μᾶλλον νὰ τὸ ἰσχυριστοῦμε. Διότι, ὁ Θεὸς εἶναι ὁ μόνος ἀπλοῦς κατὰ τὴν οὐσίαν, τὴ δύναμη καὶ τὴ γνώση καὶ μόνον περὶ τοῦ καλοῦ ἔχει γνώση, ἢ ἀκόμη καλύτερα, Αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι οὐσία, δύναμις καὶ γνώσις»⁵. Κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, λοιπόν, ὁ Θεὸς δὲν προεπινόησε καὶ δὲν προγνώρισε τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ ἀναλογικὰ μὲ τὴν ἁμαρτία τοῦ πρώτου ἀνθρώπου. Βεβαίως, μὲ αὐτὴν του τὴ θέση ὁ ἅγ. Μάξιμος δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον συνετελέσθη στὶς ἡμέρες μας, δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα. Τουναντίον. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὅπως γιὰ τοὺς πρώτους χριστιανούς ἔτσι καὶ γιὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, εἶναι ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου. Εἶναι ὁ Σωτῆρας ποὺ λυτρώνει τὸν λαὸ Του ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τὸν θάνατο. Οἱ Πρῶτοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅμως δὲν ἔκαναν ποτὲ λόγο γιὰ τὰ αἷτια τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἁμαρτιολογία, ὅπως τὸ ἔκανε ἅγ. Μάξιμος ἀργότερα. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν εἶχε ἐπίσημα συζητηθεῖ τὴν ἐποχὴ τῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ἐκκλησίας, ἂν καὶ ἐτίθετο κατὰ καιροὺς σποραδικά⁶. Οἱ Πατέρες τῆς Πρώτης Ἐκκλησίας τὸν Χριστό, δηλαδή, τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὴ συσχέτιζαν κατὰ κανόνα ἅμεσα μὲ τὴν ἐξαγόρευση τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἁμαρτία⁷. Ἐντούτοις, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θεωροῦσαν πὼς ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου, τοῦ Χριστοῦ, δὲν θὰ συνέβαινε ἐὰν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἁμάρτημα. Ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἀνέλυσε τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παρακοὴ καὶ πτώση τῶν πρωτοπλάστων ἦταν ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς⁸. Παράλληλα, ὅμως, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἰσχυρίσθη-

5. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Ἀποκρίσεις πρὸς Θαλάσιον ΜΔ*, PG 90, 416: «...ἐπὶ Θεοῦ...τοῦ μόνου ἀπλοῦ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν γνώσιν, καὶ μόνην τὴν τοῦ καλοῦ γνώσιν ἔχοντος».

6. Βλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Cur Deus Homo*, «Τὸ κίνητρο τῆς ἐνανθρωπήσεως» στό: *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, Ἀθήνα 1973.

7. Πρβλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Cur Deus...*, σελ. 33-34.

8. Βλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Cur Deus...*, σελ. 36.

κε πώς ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ δὲν σχετίζεται καὶ μὲ τὴν προπατορικὴ ἁμαρτία. Τὸ ἀντίθετο. Σύμφωνα μὲ τὸν ἅγιό Μάξιμο, ὁ Χριστὸς ἔγινε ἄνθρωπος στὶς ἡμέρες μας λόγω τοῦ ὅτι ὁ πρῶτος Ἀδὰμ ἁμάρτησε, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐνανθρώπηση θὰ συντελεῖτο καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν εἶχε λάβει χώρα ἡ ἁμαρτία. Ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία συντελέστηκε στὶς ἡμέρες μας, εἶναι πράγματι συνέπεια τοῦ ἁμαρτήματος. Ἐντούτοις, αὐτὸ εἶναι μόνον ἕνας διαφορετικὸς τρόπος γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ Μυστήριο τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή ἡ ἔνωση Θεοῦ Λόγου καὶ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία εἶναι προεπινοημένη ὡς ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἔσχατο γεγονός τῆς ἱστορίας, καὶ ἡ ὁποία θὰ ἐπραγματοποιεῖτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἁμάρτημα τοῦ πρῶτου ἀνθρώπου. Τὸ Μυστήριο τοῦ Χριστοῦ τὸ ὁποῖο ἐκπληρώθηκε στὶς ἡμέρες μας εἶναι μόνον ἐπιβεβαίωσις ὅτι αὐτὸ τὸ Μυστήριον ἦταν προεπινοημένο πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ ὅτι αὐτὸ θὰ συντελεῖτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου. «Ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Χριστοῦ ἀνέδειξε τὸν προαιώνιο μακαριότατο σκοπὸ (λόγο), τὴν πρόθεση τοῦ Θεοῦ γιὰ ἐμᾶς, ἡ ὁποία σὰν σκοπὸς δὲν ἐπιδέχθηκε καμία ἀλλαγὴ ἢ καινοτομία, παρὰ πραγματοποιήθηκε διὰ μέσου ἑνὸς ἄλλου νεοεισαχθέντος τρόπου», λέγει ὁ ἅγιος Μάξιμος⁹. Αὐτὸς ὁ προαιώνιος σκοπὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἔνωσις ὁλοκλήρου τῆς κτιστῆς φύσεως, διὰ μέσου τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄλων τῶν ἀνθρώπων, μετὰ τοῦ Θεοῦ Λόγου ὁ ὁποῖος μέλλει νὰ συμβεῖ στὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Ὁ Θεὸς ἔπλασε τὰ ὄντα μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἔχουν αὐτὰ αἰώνια ὑπαρξὴ ἐν τῷ Υἱῷ Αὐτοῦ διὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος οἰκειοθελῶς καὶ αὐτοβούλως θὰ ἐνωτόταν μὲ τὸν Θεὸ Λόγο. Ὅταν, ὅμως, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἀπέρριψε αὐτὸ τὸ σχέδιον τοῦ Θεοῦ, ὁ Θεὸς εἰσήγαγε ἄλλον τρόπον ὥστε νὰ ἐκτελεσθεῖ τὸ προεπινοημένο σχέδιόν Του, δηλαδή, ἡ ἐνότητα τῆς δημιουργίας μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος¹⁰. Αὐτὸς ὁ ἀλλαγμένος τρόπος, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ προαιώνιος ἐκεῖνος σκοπὸς τοῦ Θεοῦ πραγματοποιήθηκε στὶς ἡμέρες μας. Ἡ καινοτομία, λοιπόν, πού ἐπῆλθε ὕστερα ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, ἔγκειται στὸν τρόπο πραγματοποίησεως τῆς κοι-

9. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 131, PG 91, 1097BC: «Τὸ γὰρ μυστήριον... τοῦ Υἱοῦ καὶ Θεοῦ... ἐνανθρωπήσεως... ἔδειξε καὶ ἡμᾶς ἐπὶ τούτῳ γεγενῆσθαι, καὶ τὸν πρὸ αἰῶνων περὶ ἡμᾶς παντάγαθον τοῦ Θεοῦ σκοπὸν, μὴ δεξάμενον καθ' ὅτι οὖν καινισμόν κατὰ τὸν ἴδιον λόγον, εἰς πλήρωσιν δὲ ἐλθόντα δι' ἄλλου ἐπεισαχθέντος καινοτέρου τρόπου».

10. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 131, PG 91, 1097CD-1100A: «Ἔδει γάρ... ἄλλον ἀντεισαχθῆναι τοῦ προτέρου παραδοξότερον τὲ καὶ θεοπρεπέστερον, ὅσον τοῦ κατὰ φύσιν ἐστὶ τὸ ὑπὲρ φύσιν ἀνώτερον...».

ωνίας Θεοῦ Λόγου καὶ ἀνθρώπου καὶ ὄχι στήν κοινωνία αὐτῆ καθ' ἑαυτή, δηλαδή στήν ἴδια τήν ἐνότητα, καὶ αὐτὴ ἡ καινοτομία εἰσήχθη ἐξ αἰτίας τῆς ἁμαρτίας τοῦ πρώτου ἀνθρώπου. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι μὲ τὴν πρώτη εἴσοδο τοῦ Θεοῦ στὴ ἱστορία ἔχει ὀλοκληρωθεῖ τὸ μυστήριο τῆς σωτηρίας. Ὁχι. Ἡ δευτέρα εἴσοδος τοῦ Χριστοῦ θὰ ὀλοκληρώσει τὴ διαδικασία τῆς ζωοποιήσεως τῆς κτίσεως διὰ τῆς ἐνωσεώς της μὲ τὸν Χριστό. Ὁ ἅγιος Μάξιμος, μὲ ἄλλα λόγια, βλέπει τὸ αἴτιον τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου, πρῶτα ἀπ' ὅλα, στὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μηδενός, καὶ ὄχι στὸ ἁμάρτημα τοῦ Ἀδάμ. Διατὶ ὁ Χριστός, δηλαδή ἡ ἔνωση τῆς ἀκτίστου καὶ κτιστῆς φύσεως, εἶναι ὁ σκοπὸς καὶ ἔσχατο γεγονός τὸ ὁποῖο μέλλει νὰ συμβεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἁμαρτία τοῦ πρώτου καὶ κάθε ἀνθρώπου; Τί μᾶς λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος περὶ αὐτοῦ;

Ἡ κτίσις εἶναι θνητὴ ὡς πρὸς τὴ φύση της, ἐπειδὴ εἶναι δημιουργημένη ἐκ τοῦ μὴ ὄντος

Ὁ χριστιανισμὸς διδάσκει ὅτι ὁ Θεὸς ἐποίησε τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ὄρατα καὶ ἀόρατα. Πολλοὶ χριστιανοὶ πιστεύουν ὅτι ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν κόσμον ἀθάνατο κατὰ φύσιν. Ὅτι ὁ θάνατος μέσα στὴ δημιουργία προέκυψε μετὰ ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ ὅτι εἶναι τιμωρία τοῦ Θεοῦ γιὰ τὶς ἁμαρτίες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ οὐσία τοῦ θανάτου ἔγκειται στὴ διάλυση τῆς ὑλικῆς φύσεως εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη συστατικὰ αὐτῆς μέρη. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὁ θάνατος ἐκδηλώνεται ὡς ἀποχωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα. Πεθαίνει τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ἐπειδὴ εἶναι ὑλικό, ἐνῶ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη κατὰ τὴ φύση της καὶ συνεχίζει νὰ ζεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σῶμα. Παίρνουν, ὅμως, τέτοια θέση περὶ τοῦ θανάτου ὡς τιμωρίας τοῦ Θεοῦ ὅλοι οἱ ἅγιοι Πατέρες; Τί μᾶς λέγει γιὰ ὅλα αὐτὰ ὁ ἅγιος Μάξιμος;

Εἶναι ἀδιαμφισβήτητο γιὰ τοὺς χριστιανούς ὅτι ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμον. Ἡ πεποίθησις, ὅμως, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἀθάνατος, δηλαδή, ὡς πρὸς τὴ φύση του αἰώνιος, δὲν ἔχει τόσο σχέση μὲ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ὅσο μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἀντίληψη περὶ αὐτοῦ. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πίστευαν ὅτι ὁ κόσμος ἐκ τῆς φύσεώς του, εἶναι αἰώνιος καὶ ἀθάνατος, ἐπειδὴ ὑπάρχει. Διότι, ὅλα ὅσα ὑπάρχουν πρέπει νὰ εἶναι αἰώνια. Καὶ φυσικά, ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὸ τέλος τους ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴ τους. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ μέχρι πρότινος καὶ γιὰ

τούς περισσότερους διανοούμενους τῆς ἐποχῆς μας, ὁ κόσμος ἀπλᾶ ὑπάρχει¹¹. Ἡ ὑπαρξή του εἶναι ἀναγκαιότητα καὶ ἀπλᾶ ἀποτελεῖ τὸ δεδομένο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρχίζουν τὰ πάντα καὶ πέραν τοῦ ὁποίου οὔτε ἡ σκέψις οὔτε ἡ φαντασία μποροῦν νὰ διεισδύσουν¹². Ὁ κόσμος δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, τ.ἔ. τελικὸ σκοπὸ. Ὁ κόσμος εἶναι πάντοτε ἴδιος. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ἀκόμη καὶ ὅταν θεωροῦσαν ὅτι ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν κόσμο, ὅτι ὁ κόσμος, δηλαδή, εἶναι δημιουργημένος, ἐδίδασκαν πῶς, ὅ,τι ὑπάρχει, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει, ἀνέκαθεν, καὶ μάλιστα, κατὰ ἕναν τέλειο τρόπο, οὕτως ὥστε τίποτε δὲν θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ οὔτε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ αὐτόν. Ἡ δημιουργία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἔνδυσις τῶν ἀπ' αἰῶνος ὑπαρχουσῶν ἰδεῶν ἢ φύσεων σὲ διάφορα σχήματα. Κανενὸς εἶδους ἀλλαγὴ, κανενὸς εἶδους καινότητα δὲν μποροῦσε νὰ ἐμφανιστεῖ στὸν κόσμο χωρὶς αὐτὴ νὰ προϋπῆρχε αἰώνια. Ὅ,τι καινὸν ὑπάρχει ὑπὸ τὸν ἥλιον ἦταν μόνον ἀνακάλυψη ἐκείνου τοῦ αἰωνίου καὶ τελείου. Οὐδὲν πρόσθετον τί εἰς τὸ εἶναι, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ νοηθεῖ¹³. Γιὰ τοὺς χριστιανούς, ὅμως, θεμελιώδης ἀλήθεια τῆς πίστεως συνιστᾶ τὸ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι δημιουργημένος ἐκ τοῦ μηδενός, ὅτι ἔχει ἀρχή, ὅτι κάποτε ἦταν ἀπολύτως ἀνύπαρκτος. Ὁ Θεὸς εἶναι αἰώνιος. Ὁ κόσμος εἶναι δημιουργημένος. Ὑπῆρξε χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο δὲν ὑπῆρχε ὁ κόσμος καὶ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν ἔχει ὑπάρξει καθόλου ὁ κόσμος. Ἡ Ἁγία Γραφή ἀρχίζει μὲ τὴν ἐξιστορίση τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου (Γεν. 1- 2). Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μηδενός, ἔχει μήπως καὶ κάποιες ὑπαρξιακὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἴδια τὴ φύση τῶν κτιστῶν ὄντων, ἢ ὄχι;

Οἱ συνέπειες πὺν ἔχει γιὰ τὰ ὄντα ἢ δημιουργία τους ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἶναι ἢ θνητότητά τους καὶ τὸ ὅτι ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι. «Ἡ φύσις πάντων ὄσων εἶναι κτιστὰ ὄντα, καὶ μάλιστα κτιστὰ ἐξ οὐκ ὄντων, εἶναι παροδική, ἀδύναμη καὶ θνητὴ καθ' ἑαυτήν», λέγει ὁ Μέγας Ἀθανάσιος¹⁴. Μὲ αὐτὴν τὴν τοποθέτηση τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου συμφωνεῖ καὶ ὁ ἅγ. Μάξιμος¹⁵, ὅπως καὶ ἄλλοι

11. Ὑστερα ἀπὸ τὴν θεωρία τῆς «Μεγάλης Ἐκρηξης» αὐτὴ ἡ ἄποψη ἀναπροσαρμόζεται.

12. Πρβλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, «Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας στὸν Μεγ. Ἀθανάσιο» στὸ: *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, Ἀθήνα 1973, σελ. 10.

13. Πρβλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, «Ἡ Ἐσχατολογία ...», (σερβ.) σελ. 50.

14. Βλ. ΜΕΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἑλλήνων*, 40-43. Πρβλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, «Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας...», σελ. 19.

15. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν Ε' .* Πρβλ. ὑποσημ. 31 παρακάτω.

ἅγιοι Πατέρες¹⁶. Ἄπαντα τὰ κτιστὰ ὄντα, ἐδῶ καὶ τώρα, ὑφίστανται ἐν θανάτῳ, ἐπειδὴ ἡ φύση τους εἶναι τὸ πάλαι ποτὲ μὴ εἶναι. Κάποιοι, ὅμως, χριστιανοὶ διανοούμενοι θεωροῦσαν ὅτι μόνον ἡ ὑλικὴ φύση εἶναι θνητὴ καὶ φθαρτὴ, ἐνῶ ἡ πνευματικὴ φύση καὶ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι ἀθάνατες ὡς πρὸς τὴ φύση τους. Μοιράζονται, ὅμως, ὅλοι οἱ ἅγιοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἴδια ἀποψη;

Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς κατὰ φύσιν δύναται νὰ δικαιολογηθεῖ μόνον ἐὰν υἰοθετήσουμε τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία περὶ αἰωνιότητος, δηλαδή, περὶ μὴ δημιουργίας τῆς ψυχῆς, ἢ ἐκείνην τοῦ Ὁριγένους, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ψυχῆς εἶναι μέρος τοῦ Θεοῦ καὶ αἰώνως ὑπάρχουν ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ, καὶ αὐτὴ τους ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ἀδιάρρηκτη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ Λόγου, καὶ ὡς ἐκ τούτου, τὰ πνευματικὰ ὄντα καὶ οἱ ψυχῆς εἶναι αἰώνιες ἐκ τῆς φύσεώς τους. Ὅποιαδήποτε ἐνδεχόμενη αἰώνια ἀνυπαρξία αὐτῶν, κατὰ τὸν Ὁριγένη, θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν αἰώνια ὑπαρξὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ¹⁷. Οἱ ἅγιοι Πατέρες, ὅμως, ἀπέρριψαν καὶ τὴν μία καὶ τὴν ἄλλη διδασκαλία. Παραμένουν σταθεροὶ στὴ θέση ὅτι ὁ πνευματικὸς κόσμος, δηλαδή ἡ ψυχὴ, εἶναι ἐπίσης δημιουργημένη ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι, κτιστὴ, καὶ ὡς ἐκ τούτου, δὲν εἶναι αἰώνια καὶ δὲν εἶναι μέρος τῆς θεότητος. Ὁ ἅγιος Μάξιμος ἐπίσης ἀπορρίπτει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι φύσει ἀθάνατη. Εἶναι θνητὴ ἐκ τῆς φύσεώς της ἐπειδὴ εἶναι κτιστὴ, μολοντί αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ πεθάνει. Σχολιάζοντας τὴν ὠριγενιστικὴ διδασκαλία περὶ προϋπαρχούσης αἰωνίου κοινωνίας τῶν πνευματικῶν ὄντων καὶ τῶν ψυχῶν μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, ὁ ἅγ. Μάξιμος ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ κοινωνία δὲν ὑπῆρχε, παρὰ, ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴ δημιουργία, στὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Μέχρι τότε, ἕως ὅτου δὲν ἔχει πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ κοινωνία, ὅλα τὰ πλάσματα ὑποκύπτουν στὸν θάνατο. Ἄς δοῦμε τί λέγει κυριολεκτικὰ γι' αὐτὸ ὁ ἅγ. Μάξιμος: «Ἄφοῦ, (ὅποιος) ἀπορρίψει ὡς ἀκατανόητη καὶ

16. Πρβλ. ΑΓ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝ, Κατὰ αἱρέσεων Ε' 27, 2.

17. Αὐτὴν τὴν ὠριγενιστικὴ ἀποψη, τὴν ὁποία χρησιμοποίησαν οἱ Ἀρειανοὶ γιὰ νὰ δείξουν ὅτι ὁ Θεὸς Λόγος ἀνήκει στὸν κτιστὸ κόσμο, καὶ ὄχι στὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ, διότι τὸν δημιούργησε ὁ Θεὸς ὡς μέρος γιὰ νὰ κτίσει τὸν κόσμο, τὴν ἀντιμετώπισε ἐπιτυχῶς ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ ὁποῖος ἔθεσε θέμα διακρίσεως μεταξὺ «γεννήσεως» τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ «γενέσεως» (δημιουργίας) τοῦ κόσμου. Ὁ Θεὸς Λόγος εἶναι γεννηθεὶς ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός καὶ εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως καὶ συναΐδιος Αὐτοῦ, ἐνῶ ὁ κόσμος εἶναι κτιστὸς θελήσει τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ μηδενός, δηλαδή, δὲν εἶναι τῆς ἴδιας φύσεως μὲ τὸν Δημιουργό του καὶ εἶναι φύσει θνητός. Τὴν ἐρμηνεία τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὁριγένους γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, καὶ τὴν ἀπάντηση τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου βλ. στὸ Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, «Ἡ Ἔννοια τῆς δημιουργίας...», σελ. 20.

παράλογη τὴν ἀποψη περὶ προϋπάξεως τῶν ψυχῶν (δηλαδή, περὶ αἰωνίου ὑπάξεως αὐτῶν ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ,) σὲ σχέση μετὰ τὰ σώματα, ἐκεῖνος μαζί με ἐμᾶς θὰ ἐμπιστευθεῖ τὸν Κύριο ὁ Ὅποιος λέγει: “...πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα” (Ἰωάν. 11, 26). Διότι, ἐὰν ἡ ψυχὴ κάποτε προϋπῆρχε θὰ ἦταν ἀδύνατον, ὅπως προηγουμένως βεβαίωσα, νὰ δεχθεῖ καθοιονδήποτε τρόπον τὸν θάνατον», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος¹⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐὰν ἡ ψυχὴ ὑπάρχει αἰώνια, τότε ἀπὸ τῆ φύσης της εἶναι ἀθάνατη καὶ δὲν δύναται με κανέναν τρόπο νὰ πεθάνει, καὶ ὡς ἐκ τούτου, δὲν τῆς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸ γιὰ νὰ ζεῖ. Ἐάν, ὅμως, ἡ ψυχὴ εἶναι κτιστή, ὅπως λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος, τότε εἶναι κατὰ φύσιν θνητή, ἐπειδὴ εἶναι δημιουργημένη ἐκ τοῦ μηδενός, καὶ τὴν ὑπαρξὴ της, δηλαδή, τὴν ἀθανασία της, δύναται νὰ τὴν ἐξασφαλίσῃ αποκλειστικὰ καὶ μόνον στὴν κοινωνία μετὰ τὸν Κύριο, ὅπως αὐτὸ μᾶς τὸ φανερώνει ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Τὴ θέσῃ ὅτι οἱ ψυχῆς εἶναι φύσει θνητές, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι κτιστές, δημιουργημένες, τὴν ὑπερασπίζονταν καὶ οἱ πρῶτοι Πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας¹⁹.

Ταυτόχρονα, ὁ ἅγιος Μάξιμος, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς τὸ σῶμα. Λέγει, πῶς ἡ ψυχὴ δημιουργεῖται ὅταν δημιουργεῖται καὶ τὸ σῶμα, καὶ μαζί μετὰ τὸ σῶμα ὑπάρχει διότι αὐτὰ εἶναι μέρη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ξεχωριστὲς ὀντότητες. «Ἡ ψυχὴ, λοιπόν, καὶ τὸ σῶμα ὡς μέρη τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἓνα σὲ σχέση μετὰ τὸ ἄλλο χρονικὰ οὔτε προϋπάρχει οὔτε εἶναι μεταγενέστερο»²⁰. Ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα δὲν εἶναι ξεχωριστὰ εἶδη, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, καὶ σύμφωνα μετὰ τὴ φύσιν του τὸ καθένα νὰ ἐνώνεται μετὰ τὸ ἄλλο ἢ νὰ διαχωρίζεται, ἀλλὰ ὑπάρχουν, καὶ μάλιστα μόνον μαζί, ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ταυτόχρονα καὶ ὁμοῦ τὰ ἐπλασε ὡς εἶδος, ὡς ἄνθρωπο²¹. Καὶ μετὰ τὸν διαχωρισμὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, στὴν περι-

18. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 132, PG 91, 1100BC: «Καὶ τὴν περὶ τοῦ προϋπάρχειν τῶν σωμάτων τὰς ψυχὰς εὐλογον δόξαν ἀφείς μεθ’ ὑμῶν πιστεύσει τῷ Κυρίῳ λέγοντι περὶ τῶν εἰς τὴν ἀνάστασιν ἐγειρομένων οὐ δύνασθαι ἀποθνήσκειν, διὰ τὴν αὐτοῦ δηλαδή καθωρπότεραν ἐσχάτου ὄρεκτου φανέρωσίν τε καὶ μετουσίαν».

19. Περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς κατὰ φύσιν βλέπε τὴ θέσῃ τῶν πρώτων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας σὸ Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, «Ἡ ἀνάστασις τῆς ζωῆς» σὸ: *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, Ἀθῆναι 1973, ἰδιαίτερα σελ. 93-96.

20. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 133a, PG 91, 1100CD: «...ψυχὴν ἄρα καὶ σῶμα, ὡς μέρη ἀνθρώπου, ἀλλήλων προϋπάρχειν χρονικῶς ἢ μεθυπάρχειν ἀμήχανον, ...».

21. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 133a, PG 91, 1101A: «τῆς ἐπ’ αὐτοῖς ἅμα κατ’ εἶδος ὄλον γενέσεως».

πτωση θανάτου τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τότε ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχουν αὐτόνομα, ἀλλὰ μόνον συσχετισμένα μὲ τὸν ἄνθρωπο, καὶ μάλιστα μὲ συγκεκριμένο ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος τοὺς δίνει ὑπόσταση ὡς μέρη αὐτοῦ. Ἡ ψυχὴ εἶναι πάντοτε ψυχὴ τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα ἀνθρώπου, ὅπως καὶ τὸ σῶμα εἶναι σῶμα ἑνὸς συγκεκριμένου ἀνθρώπου²². Διαφορετικά, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σῶμα, δηλαδή, ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτὸ πού εἶναι μόνον ὅταν ὑφίστανται μαζὶ αὐτὰ τὰ μέρη, τότε, ὅπως λέγει ὁ ἄγ. Μάξιμος, θὰ ἦταν δυνατὴ μία μετάβαση τῶν ψυχῶν (μετεμψύχωσης), κάτι πού εἶναι ἀνακριβές²³. Αὐτὴ ἡ θέση τοῦ Μαξίμου, ἢ ὅποια βρῖσκει ὑποστηρικτὲς καὶ σὲ προγενέστερους Πατέρες τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ὅτι, δηλαδή, ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα μαζὶ καθιστοῦν μία συγκεκριμένη προσωπικότητα ἑνὸς ἀνθρώπου ὡς ὑπαρκτή, καὶ ὅτι δὲν δύνανται νὰ ὑφίστανται ἐκτὸς τῆς συγκεκριμένης προσωπικότητος, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ διαχωρισμὸς αὐτῶν τῶν μερῶν, δηλαδή, ὁ θάνατος, καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ὡς συγκεκριμένη προσωπικότητα, ἀνύπαρκτον. Ἀκόμη, λοιπόν, καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη ἀπὸ φύση τῆς, καὶ ὅτι μόνον τὸ σῶμα πεθαίνει, τὸ γεγονός πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑπαρκτός, κατὰ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, μόνον ὅταν ψυχὴ καὶ σῶμα εἶναι μαζὶ, ἀναδεικνύει τὸν θάνατο ὡς τὸ φοβερότερο καὶ τραγικότερο συμβάν γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβληθεῖ δίχως τὴν ἀνάσταση τῶν σωμάτων. Νά, τί μᾶς λέγει περὶ αὐτοῦ ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς θεολόγους τῆς ἐποχῆς μας, ὁ ἀείμνηστος π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ: «αὐτὴ καθ' αὐτὴ ἡ ἰδέα περὶ τοῦ (ἀνθρωπίνου) προσώπου ἦταν, ἴσως, ἡ μεγαλύτερη προσφορά τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ φιλοσοφία. Μόνον ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἔννοιαι τοῦ προσώπου ἢ τραγωδία τοῦ θανάτου θὰ μπορούσε νὰ ἀποτυπωθεῖ σὲ ὅλη τῆς τὴν πραγματικὴ διάσταση. Γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς φιλοσοφίας του ὁ θάνατος ἦταν μία καλοδεχούμενη ἀπελευθέρωση (τῆς ψυχῆς) ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ σώματος, «πέταγμα πίσω στὸ σπίτι». Γιὰ τὸν

22. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 133b, PG 91, 1101BC: «Οὐχ ἀπλῶς γὰρ λέγεται ψυχὴ μετὰ τὸν τοῦ σώματος θάνατον ἢ ψυχὴ, ἀλλ' ἀνθρώπου ψυχὴ, καὶ τοῦ τίνος ἀνθρώπου ψυχὴ. Ἔχει γὰρ καὶ μετὰ τὸ σῶμα ὡς εἶδος αὐτῆς τὸ ὅλον κατὰ τὴν σχέσιν ὡς μέρους κατηγορούμενον τὸ ἀνθρώπινον. Ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ σῶμα... Οὐ γὰρ ἀπλῶς λέγεται σῶμα μετὰ τὸν χωρισμὸν τῆς ψυχῆς τὸ σῶμα, ἀλλ' ἀνθρώπου σῶμα, καὶ τοῦ τίνος ἀνθρώπου σῶμα, κἂν εἰ φθείρεται καὶ εἰς τὰ ἐξ ὧν ἐστὶν ἀναλύεσθαι στοιχεῖα πέφυκεν. Ἔχει γὰρ καὶ οὕτως ὡς εἶδος τὸ ὅλον αὐτοῦ κατὰ τὴν σχέσιν ὡς μέρους κατηγορούμενον ἀνθρώπινον...».

23. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 133a, PG 91, 1100D: «...καὶ οὐδέποτε παύσεται ἡ ψυχὴ τοῦ μετεσώματοῦσθαι, οὐδὲ τοῦ μετεμψυχοῦσθαι τὸ σῶμα. Ἄλλ' οὐκ ἐστίν...».

Ἀριστοτέλη και τοὺς συνεχιστές του ὁ θάνατος ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ τέλος τῆς ἐπὶ γῆς ὑπάρξεως, ἓνα λυπηρὸ ἀλλὰ ἀναπόφευκτο τέλος, «καὶ τίποτε περισσό- τερο, οὔτε καλὸ οὔτε κακὸ, δὲν μπορούσε κάποιος νὰ πεῖ γιὰ τὸν θάνατο και γιὰ ἐκείνους ποὺ πέθαναν» (Ἠθικὰ Νικομάχεια, Γ', 6, Γ', 5Α). Γιὰ τοὺς χρι- στιανούς ὁ θάνατος ἀποτελοῦσε καταστροφή, ἀπώλεια τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρ- ξεως, πώση σὲ κατώτερο τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου ἐπίπεδο, ἀνώμαλα και βα- θύτατα ἐμφυτευμένος στὴν πτωτικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τὸν ὁποῖον, ὅμως, τώρα εἶναι ἀπελευθερωμένο μὲ τὴν ἐπ' αὐτοῦ νίκη τοῦ Χριστοῦ. Καθῆκον τῶν χριστιανῶν θεολόγων ἦταν νὰ διαμορφώσουν και νὰ προβάλλουν τὴν ἐλπίδα στὴν Ἀνάσταση μὲ μία νέα θεώρηση τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος²⁴.

Ἐπομένως, κατὰ τοὺς ἁγίους Πατέρας, ὅλα τὰ κτιστὰ ὄντα συμπεριλαμβα- νομένου και τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θνητὰ ὡς πρὸς τὴ φύση τους, ἐπειδὴ εἶναι δη- μιουργημένα ἐκ τοῦ μηδενός. Τὰ κτιστὰ ὄντα, δεδομένου τοῦ ὅτι εἶναι δημιουρ- γημένα ἐκ τοῦ μηδενός, ἔχουν ροπή νὰ ἐπιστρέψουν στοὺς μὴ εἶναι (πρβλ Β' Βασ. 14, 14)²⁵. Ὑπάρχουν χάρη στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ ὁ Ὅποιος τὰ ἔπλασε και τὰ κρατᾷ στὴν ὑπαρξη, και ὄχι χάρη στὴ φύση τους. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο εἶναι δημιουργημένο μὲ τὴ βούληση τοῦ Θεοῦ αὐτὸ και ὑπάρχει σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Θεὸ και ἀπὸ τὴ βούλησή Του, και ὄχι χάρη στὴ δική του φύση. Δὲν ὑπάρχει μὲ βάση τὴ φύση τοῦ ἰδίου και τῆς θελήσεώς του, ἀλλὰ μὲ βάση τὴ θέληση ἐκείνου ποὺ τὸ ἔπλασε και τὸ διατηρεῖ στοὺς εἶναι. Τὰ κτιστὰ ὄντα μπορούν νὰ ὑπάρχουν μόνον ἐὰν αὐτὸ ὁ Θεὸς τὸ θέλει και στοὺν βαθμὸ ποὺ τὸ θέλει. Σὲ ἀντίθετη πε- ρίπτωση, τὰ κτιστὰ ὄντα, ἀπὸ μόνονα τους και ἀφ' ἑαυτοῦ, δὲν δύναται νὰ ὑπάρ- χουν. Βεβαίως, ὁ Θεὸς θέλει νὰ ὑπάρχει ὁ κόσμος, και μάλιστα, νὰ ὑπάρχει αἰώνια. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς, τὸν ἔπλασε ἀπολύτως ἐλεύθερα και ἀπὸ ἀγάπη. Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ κτιστὰ ὄντα εἶναι θνητὰ ἀπὸ τὴ φύση τους, μολοντί αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι στοὺς τέλος θὰ πεθάνουν, ὅτι δηλαδή, θὰ τὰ καταβροχθήσει τὸ μὴ εἶναι. Ἀλλὰ, μὲ ποιὸ τρόπο ἢ κτιστὴ φύση μπορεῖ νὰ ὑπάρχει αἰώνια μολοντί φύσει θνητή; Ἡ κτιστὴ φύση δύναται νὰ ὑπάρχει, ἂν και θνητὴ κατὰ φύσιν, χά- ριτι τοῦ Θεοῦ. («Ἡ κτιστὴ φύσις) ἐπειδὴ εἶναι δημιουργημένη ἀπὸ τὸ μηδέν,

24. Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, «Ἡ Ἐσχατολογία...», (σερβ.) σελ. 59. Περὶ τῆς προσεγγίσεως τοῦ θανά- του διὰ τοῦ προσώπου και στοὺς πλαίσιο τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας βλέπε και τὴ δική μας μελέ- τη: *Τὸ Πρόβλημα τοῦ Θανάτου στὴ Χριστιανικὴ Ὄντολογία* (σερβ.), Ποζάρεβατς 2012.

25. Βλ. ΜΕΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου..., Δ' και Ε'. Πρβλ. Γ. Φλωρόφ- σκυ, «Τὸ κίνητρο τῆς ἐνανθρωπήσεως», *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, Ἀθήνα 1973, σελ. 101.

δέν εἶναι σὲ θέση νὰ ὑπάρχει αἰωνίως... Δύναται νὰ ὑπερβεῖ δὲ τὴν φθορὰν τῆς χάριτι τοῦ Λόγου», λέγει ὁ Μέγας Ἀθανάσιος²⁶.

Φρονῶ, ὅτι αὐτὲς οἱ θέσεις εἶναι αὐτονόητες γιὰ τοὺς χριστιανούς καὶ ὅτι δὲν ἀπαιτοῦν περαιτέρω ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα. Ἐκεῖνο πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, χρῆζει περισσότερο ἐπεξηγήσεως εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας τῶν κτιστῶν ὄντων κατὰ χάριν, καὶ ὄχι κατὰ φύσιν. Τί ἀκριβῶς, ὅμως, σημαίνει τὸ ὅτι ἡ κτιστὴ φύση δύναται νὰ καταστεῖ ἀθάνατη, ἀλλὰ ὄχι ἀφ' ἐαυτῆς, ἐξ αἰτίας τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας ἀλλὰ θελήματι, δηλαδή, κατὰ χάριν τοῦ Θεοῦ; Ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τῆς ἔννοιας τοῦ θελήματος ἢ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τίς δυνατότητες ὑπάρξεώς του; Μήπως αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ Θεὸς δημιουργώντας τὰ ὄντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, μὲ τὴ θέλησή Του καὶ τὴν ἀγάπη Του τὰ ἔκανε αὐτόματα ἀθάνατα καὶ αἰώνια, ἐναποθέτοντας μέσα σὲ αὐτὰ τὴ θεϊκὴ Του χάρι καὶ ἔτσι, ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἔγινε κτιστὴ (*gratia creata*); Τί μᾶς λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ ἅγιος Μάξιμος;

Ἐπαρξὴ τῆς κτίστεως κατὰ χάριν σημαίνει ὑπαρξὴ σὲ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, ὑπαρξὴ αὐτῆς ἐν Χριστῷ.

Γιὰ νὰ ἐπεξηγήσει τὴ δημιουργία τῶν ὄντων ὄχι ἀπὸ κάτι, ἀλλὰ ἐκ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν αἰώνια, ἀθάνατη ὑπαρξή τους, ὁ ἅγ. Μάξιμος χρησιμοποιεῖ τίς ἔννοιες *Λόγος* καὶ *λόγοι τῶν ὄντων*. Τί ἀκριβῶς, ὅμως, ἐννοεῖ ὁ ἅγ. Μάξιμος ὑπὸ τὸν ὄρο *λόγος* καὶ *λόγοι τῶν ὄντων*; Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς διδασκαλίας του περὶ τοῦ Λόγου καὶ τῶν λόγων μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τὴν αἰώνια ὑπαρξὴ αὐτοῦ κατὰ χάριν Θεοῦ;

Ἡ ἱστορία τῶν ἐννοιῶν *Λόγος* καὶ *λόγοι* εἶναι μακροαίωνα καὶ ἰδιαίτερα περιπλοκή. Τὸ περιεχόμενό τους εἶναι πολυσήμαντο καὶ τὸ χρησιμοποιοῦν τόσο οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ὅσο καὶ οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς καὶ Πατέρες. Ἐμεῖς ἐδῶ θὰ ἐσιτιάσουμε στὶς ἔννοιες αὐτές, ἔτσι ὅπως αὐτὲς σημασιοδοτοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἅγ. Μάξιμο. Κατ' αὐτόν, λοιπόν, τὸν Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας, ὁ *Λόγος* εἶναι τὸ *δεύτερο Πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος* - ὁ Θεὸς Υἱός. Οἱ *λόγοι τῶν ὄντων*, κατὰ τὸν Μάξιμο, εἶναι τὰ θεῖα θελήματα περὶ τῶν ὄντων, ἢ

26. ΜΕΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ τῶν Ἑλλήνων 40-43, Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*, Β', Γ', Ε'. Πρβλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, «Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας στὸν Μέγα Ἀθανάσιο», σελ. 19.

ὅπως αὐτὸς διαφορετικὰ ὀνομάζει τοὺς λόγους, οἱ *θεῖοι προορισμοὶ* περὶ τῶν ὄντων, βάση τῶν ὁποίων ὁ Θεὸς δημιουργεῖ ὅλα τὰ ὄντα²⁷. Ὁ κόσμος εἶναι κτισμένος διὰ τοῦ Θεοῦ Λόγου (Ἰω 1,2 πρβλ Γεν 1,1-3) μετὰ τὰ θελήματα τοῦ Θεοῦ, δηλαδή, μετὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Θεοῦ περὶ τῶν ὄντων. Οἱ λόγοι ὅλων τῶν ὄντων βρίσκονται ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ καὶ πρὶν τὴν δημιουργίαν τῶν ὄντων. Οἱ λόγοι τῶν ὄντων καὶ τὰ ἴδια τὰ ὄντα δὲν ταυτίζονται, κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμο. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ θέλησις καὶ ἄλλο τὸ θεληθέν. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ Θεὸς Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐν ἑαυτῷ προαιωνίως εἶχαν τὴν θέλησιν νὰ πλάσσουν τὸν κόσμον, μετὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἐπλασσαν τὸν κόσμον, ἀλλὰ τὸν ἐπλασσαν ὅταν ἤθελαν, ὅταν πραγματοποιοῦσαν τὴν θέλησίν Του. Μετὰ τὴν θέλησίν Του ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιούργησε ὅλα τὰ ὄντα ποὺ ὑπάρχουν, καὶ περαιτέρω δημιουργεῖ, καὶ μάλιστα διὰ τοῦ Θεοῦ Λόγου, συνεργίᾳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐπομένως, ὁ Θεὸς μετὰ τὴν θέλησίν Του, μετὰ τὴν βούλησίν Του, δηλαδή, μετὰ τὴν ἐνέργειαν ἢ τὴν χάριν Του δημιουργεῖ ἅπαντα τὰ ὄντα ἐκ τοῦ μηδενός, διὰ τοῦ Λόγου Του μέσῳ τοῦ Πνεύματός Του τοῦ Ἁγίου.

Τὰ *θεῖα θελήματα* περὶ τῶν ὄντων ἢ οἱ «προορισμοὶ» περὶ τῶν κτιστῶν ὄντων τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἐν τῷ Θεῷ καὶ πρὶν τὴν δημιουργίαν τῶν ἰδίων τῶν ὄντων, εἶναι ἐπιθυμία, θέλησις τοῦ Θεοῦ νὰ ἐνωθοῦν μετὰ τὸν Θεὸν ὁ Λόγος ὅλα τὰ κτιστὰ καὶ μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπον, νὰ γίνουν *σῶμα Του* καὶ νὰ ζοῦν στὴν αἰώνια μακαριότητα. Αὐτὴν τὴν προαιώνια θέλησιν τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν δημιουργίαν ἢ τὸν σκοπὸν γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἐπλασε τὸν κόσμον, μᾶς ἀποκάλυψε ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν ἐνσάρκωσίν Του καὶ γι' αὐτὸ ὀνομάστηκε «μεγάλῃς Βουλῆς τοῦ Θεοῦ Ἄγγελος». Ὁ Θεός, λοιπόν, κατὰ τὴν δημιουργίαν ἠθέλησε ὅλα τὰ πλάσματα ποὺ δημιουργεῖ νὰ ὑπάρχουν ἐν Θεῷ, μετὰ τὴν προϋπάρχουσα θέλησιν (τὸν λόγον τους) ἐν Θεῷ (λόγος τοῦ εἶναι ἐν τῷ Θεῷ), νὰ ἀπολαμβάνουν τὴν μακαριότητα ἐν Θεῷ μετὰ τὴν προϋπάρχουσα θέλησίν Του περὶ τοῦ εὖ εἶναι (λόγος τοῦ εὖ εἶναι ἐν τῷ Θεῷ) καὶ αἰωνίως νὰ ὑπάρχουν καὶ αἰωνίως νὰ ἀναπαύονται ἐν Θεῷ μετὰ τὴν προϋπάρχουσαν ἐπιθυμίαν, δηλαδή, τὰ θεῖα θελήματα (λόγος τοῦ αἰεὶ εἶναι ἐν τῷ Θεῷ) μετὰ τὴν μεσολάβησιν τοῦ Θεοῦ Λόγου, λέγει ὁ ἅγιος Μάξιμος²⁸. Δεδομένου ὅτι αὐτοὶ οἱ λόγοι περὶ τῶν ὄντων εἶναι θελή-

27. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 126a, PG 91, 1085A: «Τούτους δὲ οὐς ἔφην τοὺς λόγους ὁ μὲν Ἀρεοπαγίτης ἅγιος Διονύσιος προορισμοὺς καὶ θεῖα θελήματα καλεῖσθαι ὑπὸ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἡμᾶς ἐκδιδάσκει. Ὁμοίως δὲ καὶ οἱ περὶ Πάνταινον τὸν γενόμενον καθηγητὴν τοῦ Στρωματέως μεγάλου Κλήμεντος θεῖα θελήματα τῇ Γραφῇ φίλον καλεῖσθαι φασί.»

28. Πρβλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν 125ab, PG 91, 1084BC: «καὶ ἔστι μοῖρα

ματα τοῦ Θεοῦ νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὸν Θεό, ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ, ὅλα τὰ κτιστὰ ὄντα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Θεός, δημιουργώντας τὰ ὄντα, θέλησε τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Θεοῦ Λόγου. «Ὁ Θεὸς αἰωνίως ἐπιθύμησε σὲ κάθε πλάσμα νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ Μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεώς Του», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος²⁹.

Ἐπομένως, δημιουργία τῆς κτίσεως κατὰ χάριν, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, σημαίνει δημιουργία τῶν πάντων θελήσει τοῦ Θεοῦ, μὲ σκοπὸ ὅλα τὰ ὄντα νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐνωσὴ τους μὲ τὸν Θεὸ Λόγο. Ἡ Θεία χάρις, ἡ θέληση ἢ ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ποὺ δημιουργεῖ καὶ συγκροτεῖ τὸν κόσμον στὴν ὑπαρξη δὲν εἶναι ἀπρόσωπη, παρὰ φανερόνεται διὰ τῶν προσώπων τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀνακεφαλαιώνεται δέ, καὶ πραγματοποιεῖται ἐν τῷ Υἱῷ. Ὁ Θεὸς Πατὴρ εὐδοκεῖ νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον (νὰ δημιουργηθεῖ ὁ κόσμος) καὶ νὰ ὑπάρχει αἰωνίως ὁ κόσμος ἐν τῷ Υἱῷ. Ὁ Υἱὸς πραγματοποιεῖ αὐτὴν τὴν εὐδοκία τοῦ Πατρός, δημιουργεῖ τὰ ὄντα καὶ συμφωνεῖ μὲ τὸ θέλημα τοῦ Πατρός, νὰ συντηρεῖ στὴν ὑπαρξη ἐν τῷ προσώπῳ Αὐτοῦ ὅλα τὰ ὄντα *χάρις στὴν ἐνωσὴ Του μὲ αὐτά*, ἐνῶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον συνεργεῖ ἐπ' αὐτοῦ. Ὁ Θεός, λοιπόν, δημιούργησε ὅλα τὰ ὄντα μὲ τὴ θέλησή Του, μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἐνωθεῖ μαζί τους καὶ νὰ τοὺς δώσῃ ζωὴν αἰώνιον. «Ἐπρεπε, λοιπόν, ἀληθῶς ἐκεῖνος ποὺ εἶναι δημιουργὸς τῶν οὐσιῶν τῶν ὄντων νὰ γίνῃ καὶ αὐτουργὸς τῆς θεώσεώς τους κατὰ χάριν, ἔτσι ὥστε ὁ δοτὴρ τοῦ εἶναι νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ δωρητὴς τοῦ αἰεὶ εἶναι»³⁰. Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι ὁ Θεὸς Λόγος εἶναι δημιουργὸς ὅλων τῶν ὄντων καὶ εἶναι αὐτουργὸς τῆς θεώσεως καὶ τῆς αἰωνίου καὶ μακαρίας ὑπάρξεώς τους διὰ τῆς ἐνώσεώς Του μὲ τὴν κτίση, δηλαδή, μὲ τὴν ἐνσάρκωσή Του. Χωρὶς τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Θεοῦ Λόγου, δηλαδή, χωρὶς τὴν ἐνωσὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δημιουργίας, ἡ δημιουργία δὲν θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιήσῃ «αἰώνια μακαρία ὑπαρξη». Καὶ χωρὶς αἰώνια, διαρκὴ ὑπαρξη δὲν νοεῖται κανενὸς εἶδους ἀληθινῆ ὑπαρξη. Ἐδῶ, λοιπόν, ἡ ἐνωσὴ τοῦ Θεοῦ Λόγου μὲ τὰ κτιστὰ ὄντα, ἢ καλύτερα, ἢ ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων ἐν

Θεοῦ, ὡς ὄν, διὰ τὸν ἐν τῷ Θεῷ τοῦ εἶναι αὐτοῦ λόγον, καὶ ὡς ἀγαθός, διὰ τὸν ἐν τῷ Θεῷ τοῦ εἶναι αὐτοῦ λόγον, καὶ ὡς Θεός, διὰ τὸν ἐν τῷ Θεῷ τοῦ αἰεὶ εἶναι αὐτοῦ λόγον, ... ὥστε καὶ αὐτὸν [δηλ. ἀνθρώπων] εἶναι τε χάριτι καὶ καλεῖσθαι Θεόν, ...».

29. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν* 125b, PG 91, 1084CD: «... καὶ τὸν Θεὸν εἶναι τε συγκαταβάσει καὶ καλεῖσθαι δι' αὐτὸν ἀνθρώπων. ... Βούλεται γὰρ αἰεὶ καὶ ἐν πᾶσιν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ Θεὸς τῆς αὐτοῦ ἐνσωματώσεως ἐνεργεῖσθαι τὸ μυστήριον».

30. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Πρὸς Θαλάσσιον Ξ'*, PG 90, 624D: «Ἐδει γὰρ ὡς ἀληθῶς τὸν κατὰ φύσιν τῆς τῶν ὄντων οὐσίας δημιουργὸν καὶ τῆς κατὰ χάριν αὐτουργὸν γενέσθαι τῶν γεγονότων θεώσεως, ἵνα ὁ τοῦ εἶναι δοτὴρ φανῇ καὶ τοῦ αἰεὶ εἶναι χαριστικός».

τῷ Υἱῷ διὰ τῆς ἐνώσεώς Του μετὰ τὴν κτίση ταυτίζεται μετὰ τὴν θέληση τοῦ Θεοῦ περὶ τῆς δημιουργίας, τ.ἔ. ταυτίζεται μετὰ τὴν χάρι, ἡ ὁποία εἶναι ἡ αἰώνια ὑπαρξη τῆς κτίσεως. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ κτιστὴ φύση, δεδομένου ὅτι εἶναι κτιστὴ ἐκ τοῦ μηδενός, εἶναι θνητὴ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἄνευ κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ Λόγου. «Ἡ θεϊκὴ φύση, ἐνούμενη μετὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐν Χριστῷ, δίνει στὴν ἀνθρώπινη φύση ζωὴ, διότι αὐτὴ εἶναι κατὰ φύσιν θνητὴ», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος³¹. Ὁ κόσμος εἶναι δημιουργημένος μετὰ σκοπὸν νὰ ἐνωθεῖ μετὰ τὸν Θεὸ καὶ μετέχοντας στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ νὰ ζεῖ καὶ αὐτὸς ἀτέρμονα³². Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ μοναδικὴ ζωὴ καὶ τὸ μοναδικὸ αἰώνιο Ὄν. Ὅτιδὴποτε ἄλλο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ὄν ἢ ὑπαρκτό, εἶναι τέτοιο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ μετέχει στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ καθ' αὐτό, ἐκτὸς Θεοῦ καὶ κοινωνίας μαζί Του δὲν ἔχει ὑπαρξη, ἐπειδὴ κατὰ φύσιν εἶναι «τὸ πάλαι ποτὲ μὴ εἶναι». Μετὰ αὐτὴν τὴν ἔννοια τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεως καὶ τὴν ἴδια τὴν αἰώνια ὑπαρξη τοῦ κόσμου τὴν ὀρίζει ὁ σκοπός, τὸ τέλος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἡ ἔνωσις τοῦ κόσμου μετὰ τὸν Θεὸ ὡς ἡ βάση τοῦ εἶναι. Ἐδῶ, λοιπόν, αἰτία τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου εἶναι ὁ σκοπός, δηλαδή, ἡ ἔνωσή του μετὰ τὸν Θεὸ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν σκοπὸν, δηλαδή, ἀπὸ τὸ τελευταῖο χρονικὰ γεγονός. Αὐτὸς ὁ σκοπός εἶναι γιὰ τὴ δημιουργία ἢ ὑπέρβαση τοῦ θανάτου ἐν Χριστῷ καὶ ἡ θέωση αὐτῆς. Χωρὶς τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἢ δημιουργία δὲν θὰ ὑπάρχει αἰώνια³³. Ἐπομένως, τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, γιὰ τὸν Μάξιμο, καὶ πρὶν ἀκό-

31. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν* Ε' 115a, PG 91, 1057C: «[ἢ θεότης] γέγονε ταυτὸν τῆ σαρκὶ διὰ τὴν ἔνωσιν, κἂν πεποίηκεν αὐτὴν ζωοποιὸν ἐνώσει τῆ πρὸς αὐτόν, ἔχουσαν τὸ φύσει θνητόν».

32. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1072A: «... οὕσαν διδακτικὴν, καὶ τοῦ πάντων τιμωτέρου κτήματος, τῆς ἀγάπης λέγω, γεννητικὴν, καθ' ἣν πέφυκε πάντα τὰ ἐκ Θεοῦ γινόμενα εἰς Θεὸν συναγεσθαι μονίμως τε καὶ ἀπαραιρέτως».

33. Ὁ κόσμος κατὰ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους δὲν ἔχει κανέναν σκοπὸν, διότι εἶναι ἀτάκτως, εἶναι ὁ ἴδιος ἀρκετὸς γιὰ τὸν ἑαυτοῦ. Ὁ κόσμος δὲν ἔχει ἀνάγκη τὴν κοινωνία μετὰ κάποιον ἄλλον γιὰ νὰ ὑπάρχει καὶ γιὰ νὰ κινεῖται πρὸς κάποιον σκοπὸν. Ὡς ἐκ τούτου, κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες φιλοσόφους ἡ ἱστορία δὲν διαδραμάτιζε κανέναν εἶδος ρόλου ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξη τοῦ κόσμου, ἀφοῦ ὁ κόσμος εἶναι τέλειος ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ δὲν τοῦ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κίνηση πρὸς ὁποιαδήποτε κατεύθυνση. Κίνηση καὶ ἱστορία γιὰ τοὺς ἀρχαίους στοχαστὲς εἶναι κίνηση στὰ ἴδια, ἡ ἱστορία εἶναι κυκλικὴ καὶ αἰώνια ἐπανάληψη τῶν ἰδίων καὶ αὐτῶν. Γιὰ τοὺς χριστιανούς, ἡ ἱστορία εἶναι κίνηση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρὸς κάποιον τελικὸν σκοπὸν, πρὸς τὴν ἔνωσιν τοῦ κόσμου μετὰ τὸν Θεὸ εἰς τὸν Ὅποιον καὶ μόνον βρίσκεται ἡ μοναδικὴ ὑπαρξις. Ἐξ αὐτοῦ, ἡ ἱστορία διαδραματίζει συστατικὸν ρόλο, δηλαδή, ἔχει ὄντολογικὰ ἐπικοδομητικὴ συμβολὴ στὴν ὑπαρξη τῆς δημιουργίας, διότι χωρὶς κίνηση πρὸς τὸν Θεὸ καὶ χωρὶς τὴν ὀριστικὴν ἔνωσιν μετὰ τὸν Θεὸ Λόγον τὰ κτιστὰ ὄντα δὲν δύναται νὰ ὑπάρχουν. Ὁ Χριστός, ἡ τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ,

μη τή δημιουργία τῶν ὄντων ἦταν προκαθορισμένο νὰ συντελεστεῖ, ἐπειδὴ ὁ Θεὸς θέλησε νὰ ὑπάρχουν αἰώνια τὰ κτιστὰ ὄντα, κάτι ποὺ ἦταν ἐφικτὸ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὴν κοινωνία τῶν πλασμάτων μετὸν Θεοῦ³⁴.

Ἀθανασία, λοιπόν, τῆς κτιστῆς φύσεως χάριτι Θεοῦ σημαίνει ὑπαρξὴ τῆς κτίσεως ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Θεοῦ Υἱοῦ, δηλαδή, τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀπρόσωπη ἐνέργεια ποὺ δίνει ἀθανασία στὰ κτιστὰ ὄντα ἐκτὸς τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ Λόγου, παρὰ μόνον ἐν Αὐτῷ. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ Ἔσχατα, ἢ ἀλλιῶς ἢ ἔνωση τῆς κτίσεως μετὸν Θεοῦ ἐν τῷ Χριστῷ, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, εἶναι ὄντολογικῆς φύσεως³⁵. Ἀπὸ τὰ Ἔσχατα ἐξαρτᾶται ἡ ἴδια ἢ ὑπαρξὴ, δηλαδή ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς τῶν κτιστῶν ὄντων καὶ τῆς ἱστορίας, ὅπως καὶ ἡ αἰώνια ὑπαρξὴ τους.

Ἡ αἰώνια ὑπαρξὴ τῆς κτίσεως ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν θέληση τοῦ ἀνθρώπου

Αὐτὰ ἦταν, βεβαίως, θελήσεις καὶ προθέσεις τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν κτίση, ἀλλὰ ἡ πραγματοποίησις αὐτοῦ τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ, δηλαδή, ἡ αἰώνια ὑπαρξὴ τῆς κτίσεως μέσα στὴν κοινωνία μετὸν Θεοῦ Λόγου, ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κτίση καὶ τὴν ἐλευθερία αὐτῆς. Ἡ αἰώνια καὶ μακαρία ζωὴ τῆς κτίσεως ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ δὲν εἶναι δεδομένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πράξη τῆς δημιουργίας. Διότι, ἡ ἔνωσις τῆς κτίσεως μετὸν Θεοῦ ἔρχεται μετὰ τὴν δημιουργία, λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος. Ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὰ πάντα μετὰ τὴν θέλησίν Του, ἐπειδὴ τὸ θέλει καὶ τὸ θέλημά Του εἶναι ὅλα τὰ πλάσματα νὰ ἀνακεφαλαιωθοῦν ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ, ἐν τῷ Υἱῷ Αὐτοῦ. Ταυτόχρονα, ἡ ὑπαρξὴ τῆς κτίσεως καὶ ἡ αἰώνια μακαριότητά της ἐν Χριστῷ δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ θέματα τῆς βουλήσεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ, ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῶν κτιστῶν ὄντων. Γι' αὐτὸ ὁ ἅγ. Μάξιμος τονίζει, ὅτι ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ ὑπάρχουν αἰώνια τὰ κτιστὰ ὄντα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μετὰ τὸ νὰ συνάψουν κοινωνία μετὸν Θεοῦ Λόγου, καὶ γι' αὐτὸ

ὅπως λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος, εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐνότης τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν κτιστὴ φύση, πρὸς τὴν ὁποία ἐνότης κινεῖται ὁλόκληρη ἡ ἱστορία καὶ στὴν ὁποία πραγματοποιεῖ τὴν ὑπαρξὴ της. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *PG* 91, 1072B καὶ παρακάτω.

34. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Ἀποκρίσεις πρὸς Θαλάσιον Ξ'*, *PG* 90, 621. Πρβλ. ὑποσημ. 5.

35. Περὶ τῆς ὄντολογικῆς κατανοήσεως τῶν Ἐσχάτων, δηλαδή, περὶ Παραδείσου καὶ Κολάσεως στὸν ἅγ. Μάξιμο βλέπε διεξοδικὰ στὸ *Μητροπολίτου Περγάμου Ἰωάννου*, «Ἐσχατολογία καί...», σελ. 44-45.

δὲν τὰ ἔνωσε χάρις στὴν παντοδυναμία Του, αὐτόματα καὶ μὲ τὴ βία, μὲ τὸν Ἐαυτὸν Του, οὔτε τὰ ἔκανε ἀθάνατα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐνότητά τους μὲ τὸν Θεὸ Λόγο. Ἡ ἐνότητα τῶν κτιστῶν ὄντων μὲ τὸν Θεὸ Λόγο οὔτε προϋπῆρχε πρὶν τὴ δημιουργία τους, οὔτε αὐτόματα ἐπῆλθε ἅμα τῇ δημιουργίᾳ τους, λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος³⁶. Ἡ ἐνότητα αὐτή, ἀναφορικά μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεως τῆς κτίσεως, ἀποτελοῦσε ζήτημα τοῦ μέλλοντος³⁷, καὶ αὐτό, ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ μὲ τὴν ἐλεύθερη συναίνεση τῆς κτίσεως.

Μὲ σκοπὸ τὴν πλήρωση αὐτῆς τῆς προθέσεώς Του, αὐτοῦ τοῦ σχεδίου Του ποὺ θὰ σήμαινε τὴν αἰώνια ὑπαρξὴ τῆς κτίσεως διὰ τῆς συμμετοχῆς τῆς ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ, ὁ Θεὸς δημιούργησε ὅλα τὰ πλάσματα καὶ στὸ τέλος τὸν ἄνθρωπο κατὰ τὴν Ἐαυτοῦ εἰκόνα, δηλαδή, τὸν ἔφτιαξε ἐλεύθερο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλασμένος, ὅπως λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος, ἀπὸ ψυχὴν λογικὴν καὶ ἐλεύθερον καὶ ἀπὸ σῶμα. Μὲ τὴ φύση του ὁ ἄνθρωπος συνδέει ὅλη τὴν ὑπόλοιπη κτιστὴ φύση μὲ τὸν ἑαυτό του, ἐνῶ ἡ λογικὴ καὶ ἐλεύθερη ψυχὴ τοῦ ἔχει δοθεῖ γιὰ νὰ συνδεθεῖ ἔκουσίως καὶ ἐλευθέρως μὲ τὸν Θεό. Ὁ Θεὸς δημιουργώντας τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ψυχὴ λογικὴ καὶ ἐλεύθερη καὶ ἀπὸ σῶμα, στὴν ψυχὴ ἔδωσε δυνάμεις καὶ τὴν ἔκανε εἰκόνα Του, γιὰ νὰ γίνῃ αὐτή, σὲ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ καὶ διὰ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς γνώσεως περὶ Αὐτοῦ, ὅμοια μὲ τὸν Θεὸ (καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ), καὶ νὰ θεωθεῖ, λέγει ὁ Μάξιμος³⁸. «Ἀκολουθῶς, ἔπρεπε ἡ ψυχὴ νὰ κάνει καὶ τὸ σῶμα, μὲ τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ἄλτον δεσμόν, μέτοχο τῆς ἀθανασίας, δηλαδή, τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἔτσι, αὐτὸ ποὺ εἶναι ὁ Θεὸς γιὰ τὴν ψυχὴ, νὰ καταστῆ ἡ ψυχὴ γιὰ τὸ σῶμα, καὶ ἔτσι νὰ φανερωθεῖ ἕνας Δημιουργὸς τῶν πάντων ὁ ὁποῖος μετέχει σὲ ὅλα τὰ ὄντα διὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως»³⁹.

36. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *PG* 91, 1069A-1077C.

37. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *PG* 91, 1116C. Πρβλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξὴ», σελ.46, ἐπισημ. 14.

38. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *PG* 91, 1092BC: «... ἐπειδήπερ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος δι' ἀγαθότητα ὁ ἄνθρωπος γέγονε παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ᾧ τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ λογικὴν τε καὶ νοερὰν ψυχὴν, ἅτε διὰ τοῦ κατ' εἰκόνα τοῦ ποιήσαντος αὐτὴν ὑπάρχουσαν, κατὰ μὲν τὴν ἔφασιν καὶ τὴν ἐξ ὅλης δυνάμεως ὄλικην ἀγάπην ἀπρὶξ Θεοῦ γνωστικῶς ἔχομένην, καὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν προσλαβοῦσαν θεωθῆναι». Ὑπὸ τὸν ὄρο θέωση ὁ ἅγ. Μάξιμος ἐννοεῖ τὴν ἔνωσιν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεὸ ἐν Χριστῷ, τὸ ἴδιο δηλαδή, ποὺ λέγει καὶ ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Βλ. ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *PG* 36, 48.

39. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *PG* 91, 1092BC: «... κατὰ δὲ τὴν ἐπιστημονικὴν πρὸς τὸ ἐφιέμενον πρόνοιαν, καὶ τὴν περὶ τὸ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον ὡς ἑαυτὸν κελεύουσιν ἐντολήν, ἐμφρόνως τοῦ σώματος ἀντεχομένην, λογίσει τὲ δι' ἀρετῶν αὐτὸ καὶ οἰκειῶσαι Θεῷ ὡς ὁμόδουλον δι' ἑαυτῆς μειστευούσης τὸν ποιητὴν ἔνοικον, καὶ τῆς δοθείσης ἀθανασίας ἄλτον δεσμόν αὐτὸν ποιησο-

Συνάπτοντας κοινωνία με τὸν συγκαταβάνα Θεὸν Λόγον με τὴν ἐλεύθερη συγκατάθεσή του, ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐκπλήρωνε τὰ προϋπάρχοντα θελήματα (τοὺς λόγους) τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὴν κτίση. Ἐὰν εἶχε θελήσει ἐλεύθερα καὶ ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι σὲ κοινωνία με τὸν Θεὸ Λόγο, ὅπως τὸν ἤθελε προαιωνίως ὁ Θεὸς Λόγος, τότε ἡ Θεία καὶ ἡ ἀνθρώπινη βούληση θὰ ἦταν ἴδιες (θὰ ταυτίζονταν), ἢ ἀλλιῶς, με αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἐκδηλώνονταν *μία, τοῦ Θεοῦ θέλησις* καὶ στὸν ἄνθρωπο, καὶ μέσῳ αὐτοῦ καὶ σὲ ὅλα τὰ δημιουργήματα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, διὰ τῆς ἀγάπης του πρὸς τὸν Θεὸ ὁ ἄνθρωπος θὰ φανέρωνε τὴν ὑπαρξὴ ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ καὶ θὰ θεωνόταν, καὶ μέσῳ τοῦ ἰδίου καὶ ἡ κτίση θὰ θεωνόταν καὶ θὰ ζοῦσε αἰώνια ἐν τῷ Θεῷ, καὶ ὁ Θεὸς θὰ γινόταν ἄνθρωπος. «Ἀπὸ ἀγάπῃ ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κτίση», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος, «ὁ Θεὸς θὰ γινόταν ἄνθρωπος χωρὶς νὰ πάψει (μὴ παυόμενος) νὰ εἶναι Θεός, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ἀγάπῃ πρὸς τὸν Θεὸ θὰ γίνονταν Θεός, δηλαδή, θὰ θεωνόταν, ὅχι κατὰ φύσιν ἀλλὰ κατὰ χάριν, χωρὶς νὰ πάψει (μὴ παυόμενος) νὰ εἶναι ἄνθρωπος»⁴⁰. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ ἄνθρωπος θὰ ὑπερέβαινε τὴ θνητότητα του καὶ θὰ ζοῦσε αἰώνια ἐν τῷ Θεῷ. Αὐτὸ εἶναι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γιὰ κάθε ἄνθρωπο ἐρχόμενο εἰς τὸν κόσμον, καὶ αὐτὸ ἦταν πρωτίστως προορισμένο γιὰ τοὺς πρωτοπλάστους. Ἀκριβέστερα, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ὁ Ἀδάμ, εἶχε κληθεῖ νὰ ἐνωθεῖ με τὸν Θεὸ Λόγο καὶ νὰ γίνῃ Χριστὸς διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου, δηλαδή, νὰ θεωθεῖ, μὴ παυόμενος νὰ εἶναι ἄνθρωπος, ἐνῶ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ θὰ γινόταν ἄνθρωπος σὲ ἐνότητα με τὸν Ἀδάμ, μὴ παυόμενος νὰ εἶναι Θεός. Ἐν τῷ πρῶτῳ ἀνθρώπῳ, ἡ Θεϊκὴ βούληση γιὰ τὴν κτίση καὶ ἡ ἀνθρώπινη βούληση θὰ ταυτίζονταν, ἐὰν αὐτὸς εἶχε συγκατατεθεῖ ἐπὶ τούτου. Ἔτσι, ὁ θάνατος μέσα στὴν κτίση θὰ εἶχε ὑπερβληθεῖ, καὶ οὔτε ὁ Ἀδάμ οὔτε ἡ ὑπόλοιπη κτίση θὰ περνοῦσαν ἀπὸ τὸν θάνατο, ἀλλὰ θὰ ζοῦσαν αἰώνια, δηλαδή, θὰ θεωνόταν ὁ Ἀδάμ στὴν ἐνότητά του με τὸν Θεὸ Λόγο χωρὶς νὰ παύει νὰ εἶναι ἄνθρωπος, καὶ μέσῳ αὐτοῦ καὶ ὀλόκληρη ἡ ὑπόλοιπη κτιστὴ φύση. Ἔτσι, θὰ ἐκπληρωνόταν ταυτόχρονα καὶ ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ γιὰ τὰ κτιστὰ ὄντα, ἢ

μένῃν αὐτῷ τὸν συνδήσαντα, ἴν' ὄπερ ἐστὶ Θεὸς ψυχῇ, τοῦτο ψυχὴ σῶματι γένηται, καὶ εἷς ἀποδειχθῆ ὅλων δημιουργός, ἀναλόγως διὰ τῆς ἀνθρωπότητος πάσιν ἐπιβατεύων τοῖς οὔσι, ...».

40. Βλ. ἈΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1084CD: «καὶ τῆς ἀντιτιδομένης ἐπὶ τούτῳ διαθέσεως δειχθῆναι τὴν δύναμιν, τὴν καὶ τὸν ἄνθρωπον τῷ Θεῷ θεοῦσαν διὰ τὸ φιλόθεον, καὶ τὸν θεὸν τῷ ἀνθρώπῳ διὰ τὸ φιλάνθρωπον ἀνθρωπίζουσαν καὶ ποιοῦσαν κατὰ τὴν καλὴν ἀντιστροφὴν, τὸν μὲν Θεὸν ἄνθρωπον, διὰ τὴν τοῦ ἀνθρώπου θέωσιν, τὸν δὲ ἄνθρωπον Θεόν, διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἀνθρώπησιν».

όποια υπήρχε στον Θεό και πριν τη δημιουργία τους και θα πραγματωνόταν ο σκοπός για τον οποίο δημιουργήθηκε ο κόσμος, σκοπός που δεν είναι άλλος από το να υπάρχουν αιωνίως τα πλάσματα και να τελούν εν μακαριότητα εν τῷ Θεῷ Λόγῳ⁴¹. Με άλλα λόγια, δημιουργώντας τα ὄντα ο Θεός ἠθέλησε αὐτὰ νὰ γίνουν «Σῶμα τοῦ Θεοῦ Λόγου», δηλαδή, νὰ γίνουν Ἐκκλησία, κοινωνία ὁλόκληρης τῆς κτίσεως ἀνακεφαλαιούμενη ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ συνεργία τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, καὶ οὕτως νὰ εἶναι τὰ πάντα τοῖς πάσι Χριστὸς ὁ Θεός. Αὐτὸ ἦταν, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, καὶ ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα παρήγαγε καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ. Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, αὐτὸς καθ' αὐτός, ἀπὸ τὴ φύση του, ὅπως καὶ ἡ ἔνωση ὁλόκληρου τῆς κτίσεως μετὰ τὸν ἴδιο εἶναι εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ, ὡς μελλοντικοῦ, ἐσχάτου γεγονότος ἐνότητος τῶν πάντων ἐν Χριστῷ καὶ αἰωνίου ζωῆς ἐν Αὐτῷ.

Ἡ ὑπαρξίς, λοιπόν, τῶν κτιστῶν ὄντων ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ θέληση καὶ πρόθεση τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν θέληση τῶν ἰδίων, δηλαδή, τοῦ ἀνθρώπου. Ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἀνθρώπινη θέληση ἔχει ὡς τελικὸ σκοπὸ τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή τὴν ἔνωση μετὰ τὸν Θεὸ Λόγο, τότε αὐτὴ ταυτίζεται μετὰ τὴ Θεϊκή, κάτι ποὺ σημαίνει αἰώνιο ζῶν γιὰ τὴν κτίση. Χωρὶς κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ διὰ τῆς ὁποίας αἴρεται ὁ θάνατος τὰ κτιστὰ ὄντα δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχουν αἰωνίως. Ἄσχετα ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Θεὸς τὰ ἔπλασε μετὰ τὴν πρόθεση νὰ ζοῦν αἰώνια. Ὁ Θεὸς δὲν ἔπλασε τὰ ὄντα φύσει ἀθάνατα, δημιουργώντας ἔτσι ἕναν ἄλλον Θεὸ δίπλα Του, κτιστόν, ἀλλὰ ἡ ἀθανασία τους, ἡ αἰωνιότητά τους εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ. Ὅ,τι, λοιπόν, ὑπάρχει, ὅ,τι ἔπλασε ὁ Θεός, ὑπάρχει σὲ σχέση μετὰ τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή, σὲ σχέση μετὰ τὴν ἔνωση τῆς κτιστῆς φύσεως μετὰ Αὐτόν, καὶ θὰ ὑπάρχει αἰώνια, ὄχι, ὅμως, ἐξ αἰτίας τῆς φύσεώς του, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἐθελουσίας κοινωνίας μετὰ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, μέσα στὴν ὁποία θὰ ἀναβιώσει ὁλόκληρη ἡ κτίσις. Τὴν τωρινὴ ὑπαρξὴ ὁ ἅγ. Μάξιμος τὴν ὀνομάζει *ἀπλῶς εἶναι*, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ στὴν κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸ στα Ἔσχατα εἶναι τὸ *ὄντως εἶναι*, δηλαδή, ἡ αἰώνια ὑπαρξὴ⁴². Χωρὶς ἀληθινὴ, αἰώνια ὑπαρξὴ, δηλαδή, χωρὶς κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ κατάστασι τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, τὰ κτιστὰ ὄντα δὲν δύνανται νὰ ἔχουν καὶ ὑπαρξὴ⁴³. Μετὰ ἄλλα λόγια, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, ἀπὸ μὴ-

41. Πρὸβλ. τὸ ἴδιο χωρίο.

42. Βλ. ἈΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1116C.

43. Πρὸβλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξὴ...», σελ. 46, ἐπισημ. 14.

νη της ή δημιουργία τῶν ὄντων δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὴν αἰώνια ὑπαρξή τους. Ἡ αἰώνια ὑπαρξὴ τῆς κτίσεως, δὲν ἀποτελεῖ δεδομένο, ἀλλὰ διαδικασία, ἡ ὁποία ὑλοποιεῖται στὴν κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ αἰώνια ζωὴ τῆς κτίσεως ἔχει τὸ ἱστορικό της τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Θεὸ (ἔχει τὴν ἀρχὴ του στὸν Θεὸ) μὲ τὴ δημιουργία τῶν ὄντων ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἔνωση τῆς κτίσεως μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ μέσῳ τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὁποία ἔνωση θὰ πραγματοποιηθῆ ἡ αἰώνιος ζωὴ τῆς κτίσεως διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ θανάτου, δηλαδή, διὰ τῆς ἀναστάσεως. Αὐτὸ καταδεικνύει ὁ ἅγ. Μάξιμος καὶ μὲ τὴ διδασκαλία του περὶ τῆς πώσεως, δηλαδή, περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Ἡ ὑπαρξὴς τῆς κτίσεως ἐν Χριστῷ καὶ τὸ προπατορικό ἁμάρτημα

Τὸ ἁμάρτημα τῶν πρωτοπλάστων εἶναι γιὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο λανθασμένη ἔκφραση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀστοχία τοῦ σκοποῦ γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἄδαμ εἶναι πλασμένος. Ἄντὶ νὰ ἀποδεχθῆ τὴν θέληση τοῦ Θεοῦ ποῦ ἦταν νὰ ἐνωθεῖ ὁ ἀνθρωπος μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, ὁ ἀνθρωπος αὐτὸ τὸ ἀπέρριψε. Ἐκδήλωσε τὴν ἐλεύθερη βούλησή του ἀντίθετα ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ Θεοῦ. Αποτέλεσμα αὐτοῦ ἦταν ὁ θάνατος γιὰ τὸν ἀνθρωπο καὶ κατὰ συνέπεια καὶ γιὰ τὴν κτίση ὀλόκληρη τὴν ὁποία τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ὁ Θεός. Ἀλλὰ πῶς πρέπει νὰ τὸ κατὰλάβουμε αὐτό;

Ὁ θάνατος, ὁ ὁποῖος ἐδραιώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῶν κτιστῶν ὄντων νὰ ἐκπληρώσουν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι τιμωρία τοῦ Θεοῦ, ὅπως συνήθως νομίζουμε, ἀλλὰ φυσικὴ κατάσταση τῶν κτιστῶν ὄντων. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ μόνος ἀθάνατος καὶ ἡ μοναδικὴ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ χωρὶς κοινωνία μὲ Αὐτὸν δὲν ὑπάρχει ζωὴ. Μὲ τὴν ἄρνησή του νὰ ἐκπληρώσει τὴν προϋπάρχουσα θέληση τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὴ δημιουργία καὶ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, ὁ ἀνθρωπος ἐπέλεξε τὸν θάνατο ὡς τὸ μὴ εἶναι, τὴν ἀνυπαρξία ἀντὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ (τὸ χεῖρον καὶ μὴ ὄν τὸ κρείττονος καὶ ὄντος ἐκῶν ἀνηλλάξατο)⁴⁴. Τὰ κτιστὰ ὄντα εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀπὸ τὴ φύση τους, τὸ μὴ εἶναι ποτέ, λέγει ὁ ἅγ. Ἀθανάσιος⁴⁵, ἐπειδὴ εἶναι δημιουργημένα ἐκ τοῦ μηδενός, κάτι ποῦ ἐπιβελιώνει καὶ ὁ ἅγ. Μάξιμος ὅταν λέγει, ὅτι ὁ ἀνθρωπος ἀπορρίπτοντας τὸν Θεὸ καὶ

44. Ποβλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1085A.

45. ΜΕΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περί ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*.

ἐπιλέγοντας τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν κτιστὴ φύση ἐπέλεξε τὸ μὴ εἶναι⁴⁶. Μὲ τὴ λανθασμένη ἐνέργειά του ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐπέλεξε τὸν θάνατο καὶ ὀδήγησε σὲ κίνδυνο ὄχι μόνον τὴ δική του ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπάρξη ὁλόκληρης τῆς κτιστῆς δημιουργίας. Διότι, τὰ πλάσματα εἶναι θνητὰ ἀπὸ τὴ φύση τους καὶ χωρὶς τὴν κοινωνία τους μὲ τὸν Θεό, τὸν μόνον ἀθάνατον, δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν.

Ἡ ἁμαρτία, ἡ ὁποία εἶναι ἄρνηση κοινωνίας μὲ τὸν Θεό, καὶ ὄχι ἀπλὰ παράβαση τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ἐπίσης ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ κτιστὴ φύση εἶναι θνητὴ ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς κοινωνία μὲ τὸν Θεό. Ὁ θάνατος μετὰ τὴν ἁμαρτία παραπέμπει καὶ στὸ ὅτι ἡ δημιουργία καὶ ὁ ἄνθρωπος ἦταν θνητοὶ καὶ πρὶν τὴν πώση. Ἡ ἴδια ἡ θνητότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ φόβος ἀπὸ τὸν θάνατο εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος (πρ. Ρωμ. 5, 12), ὅπως καὶ τῆς κάθε ἁμαρτίας⁴⁷. Ἡ προπατορική ἁμαρτία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ λανθασμένη προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ γίνεῖ σὰν τὸν Θεό (Γεν. 3, 5-6), δηλαδή, νὰ ὑπερβῆ τὸν θάνατο, κάτι ποῦ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ πρὶν τὴν ἁμαρτία ἦταν θνητός, ἐπειδὴ ἀκριβῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι. Μὲ τὴν τοποθέτησή του αὐτὴ ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἤθελε νὰ νικήσῃ τὸν θάνατο, ποῦ σημαίνει νὰ γίνεῖ Θεός, ἀφοῦ μόνον ὁ Θεὸς εἶναι ἀθάνατος, ἀλλὰ ἀστοχῆσε, ἔκανε λάθος, ἐπειδὴ τὴν ἀθανασία τὴν ἀναζήτησε στὸν ἑαυτό του καὶ στὴ φύση του καὶ ὄχι στὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεό. Γι' αὐτὸ ἡ ἁμαρτία εἶναι ἀστοχία⁴⁸. Ἀναζητώντας φάρμακο ἐναντίον τοῦ θανάτου μέσα στὴν ἑαυτοῦ φύσιν καὶ στὴ φύση ποῦ τὸν περιβάλλει, ὁ πρῶτος Ἀδὰμ ἔσφαλε καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἁμαρτία τὸν ὀδήγησε στὸν θάνατο. Γιατὶ ἡ ἴδια ἡ κτιστὴ φύσις εἶναι θνητὴ ἀπὸ μὴ τῆς καὶ δὲν δύναται νὰ καταστῆ πηγὴ ἀθανασίας. Δύναται νὰ ὑφίσταται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον σὲ ἐλεύθερη κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Παράλληλα, ἡ ἁμαρτία καὶ ὁ θάνατος ὡς συνέπεια αὐτῆς ἐπαληθεύουν καὶ τὸ ὅτι ἡ κτιστὴ φύσις δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ὑπερβῆ τὸν θάνατο ἐὰν καὶ ἡ ἴδια δὲν ἐπιθυμῆ κάτι τέτοιο. Χωρὶς τὴν ἐλεύθερη ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό ἡ κτίσις δὲν μπορεῖ νὰ ζεῖ αἰώνια. Ἀσφαλῶς, ἡ ζωοποίησις καὶ ἡ αἰώνια ὑπαρξη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν βούληση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν κατάβασή Του, ἀλλὰ

46. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1093A. Διεξοδικὰ περὶ τοῦ θανάτου ὡς μὴ ὑπάρξεως ἐν τῇ κοινωνία μὲ τὸ Θεό, βλ. τὴ μελέτη μας, *Τὸ Πρόβλημα τοῦ Θανάτου στὴ Χριστιανικὴ Ὀντολογία* (σερβ.), Ποζάρεβατς 2012.

47. Βλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ὀντολογία καὶ ἠθικὴ» (σερβ. μετάφραση) στὸ: Саборност, Ποζάρεβατς 2003, σελ. 97-116.

48. Πρβλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1097D.

αυτή δὲν ἐπιβάλλεται στὴ δημιουργία καὶ στὸν ἄνθρωπο χωρὶς τὴ δική του ἐλεύθερη βούληση. Καὶ μάλιστα, βούληση ποὺ ἐκδηλώνεται ὡς κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ Λόγο. (Αὐτὰ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ Λόγου στὶς μέρες μας).

Εἶναι σαφές, λοιπόν, μὲ βάση τὴν παραπάνω παρουσίαση τῶν θέσεων τοῦ Μαξίμου, ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, ἢ τῆς φθορᾶς, εἶναι πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς κτιστότητας, καὶ ὄχι συνέπεια τῆς τιμωρίας τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ἁμαρτία. Ἡ φθορὰ εἶναι ιδιότητα τῆς κτιστότητας τῶν ὄντων, καὶ τίποτε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἶναι κτιστὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀθάνατα ἐκτὸς Χριστοῦ, δηλαδή, ἐκτὸς τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεὸ καὶ χωρὶς τὴν ἀνάσταση. Αὐτὴ ἢ Μαξιμιανὴ προσέγγιση συνάδει ἀπολύτως μὲ τὴ διδασκαλία καὶ ἄλλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. «Ὅ,τι εἶναι ἐνωμένο μὲ τὸν Θεὸ αὐτὸ εἶναι καὶ σεσωσμένο», λέγει ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος⁴⁹. Ἀπὸ μόνη τῆς ἢ ἐκπλήρωση τοῦ νόμου καὶ ἢ ἠθικῆ ζωῆ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ ἢ μετάνοια, δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπιφέρουν τὴ σωτηρία χωρὶς τὸν Χριστό, δηλαδή, χωρὶς τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Θεοῦ⁵⁰, κάτι ποὺ ἐπίσης προϋποθέτει ὅτι ἢ ὑπαρξὴ τῆς δημιουργίας ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἔνωσή τῆς μὲ τὸν Θεό.

Ἔτσι, ὅλα αὐτὰ ὁ ἅγιος Μάξιμος τὰ ἰσχυρίζεται ἔχοντας ὑπ' ὄψιν καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐν Αὐτῷ συνέβησαν γιὰ τὴν κτιστὴ φύση. Εἶναι γνωστὴ ἢ θέση τοῦ ἅγ. Μαξίμου, ὅτι διὰ τοῦ Χριστοῦ ὡς τελικῆς ἐνώσεως τῆς κτίσεως μὲ τὸν Θεό, γίνονται κατανοητά, τόσο ὁ παλαιὸς Ἄδὰμ καὶ ὁ συμβολισμὸς του, ὅσο καὶ τὰ συμβάντα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἔνωσις θεϊκῆς καὶ κτιστῆς φύσεως διὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ Προσώπῳ τοῦ Θεοῦ Λόγου. Ἐν τῷ Χριστῷ συντελέστηκε ἢ ὑπέρβασις τοῦ θανάτου τῆς κτιστῆς φύσεως διὰ τῆς ἀναστάσεως Αὐτοῦ, ἢ ὁποία συνιστᾶ καρπὸ τῆς κατ' ἐλευθερίαν ἐνότητος τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἢ κτίσις δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρχει αἰώνια χωρὶς τὸν Χριστό, αὐτὴ ἀπὸ μόνη τῆς. Διὰ τοῦ Χριστοῦ μᾶς ἀποκαλύπτεται καὶ τὸ τελευταῖο γεγονός καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας, ὅπως λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος, κάτι ποὺ σημαίνει ὅτι τίποτε δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει αἰώνια ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή, ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ.

49. Βλ. ἈΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κλειδώνιον*, PG 37, 181, 184.

50. Βλ. ἈΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ ἐνανθρώπησης τοῦ Λόγου*.

Ἡ ἀνάσταση εἶναι τὸ τελευταῖο γεγονός καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας

Ἡ κοινὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν ἐν Χριστῷ συνιστᾷ τὸ ἔσχατο γεγονός στὴν Οἰκονομία τῆς σωτηρίας, διότι μὲ αὐτὴν θὰ καταργηθεῖ ὁ θάνατος μέσα στὴν κτίσι. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος, ὅταν λέγει: «Πᾶς ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ ἔχει ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἀναστήσω αὐτὸν ἐγὼ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ» (Ἰω. 6, 40). Μὲ βάση τίς μαρτυρίες τῶν κειμένων τῆς Καινῆς Διαθήκης, οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀνέμεναν μὲ ἀδημονία τὴν ἐπικείμενη Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἐν δόξῃ ἢ ὅποια θὰ καταργήσει ὀριστικὰ τὸν θάνατο ὡς «τὸν μεγαλύτερο ἐχθρό» τῆς κτίσεως καὶ θὰ ἐπιφέρει διὰ τῆς ἀναστάσεως ἐκ τῶν νεκρῶν τὴ σωτηρία, ἢ ὅποια δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ αἰώνια ζωὴ. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος μιλώντας περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν ἀναφέρει ὅτι χωρὶς αὐτὸ τὸ γεγονός τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση ὀλόκληρη ἱστορία καὶ ἡ Οἰκονομία τῆς σωτηρίας, δηλαδή χωρὶς τὴν ἀνάσταση ἐκ τῶν νεκρῶν δὲν ὑπάρχει καὶ σωτηρία. «Εἰ δὲ ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται. Εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, ... ἄρα καὶ οἱ κοιμηθέντες ἐν Χριστῷ ἀπώλοντο.» (Α΄ Κορ. 15, 13-18). Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ Ἔσχατα καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ κατάργηση τοῦ θανάτου καὶ ἡ ἀνάσταση ἐκ νεκρῶν συνιστοῦν τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἱστορίας, δηλαδή τὴ σωτηρία γιὰ τὴ δημιουργία.

Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν εἶναι γιὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ ἐπίσης τὸ τελευταῖο γεγονός στὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας, περὶ τοῦ ὁποῖου ὁμιλεῖ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός. Ὅλη ἡ κτίσις, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐδῶ καὶ τώρα στὴν ἱστορία τελεῖ ἐν θανάτῳ. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ περὶ αὐτοῦ μαρτυρεῖ, ὅπως λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος, καὶ ὀλόκληρη ἡ ἱστορία. Ὅλα τὰ πλάσματα πεθαίνουν ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴν ἀρχὴ καὶ μὲ αὐτὸ ἀποδεικνύουν ὅτι ἀκόμη δὲν διαθέτουν τὴν ὑπαρξὴ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀντλώντας αὐτὴν ἀπὸ τὴν ἑαυτῶν φύσιν, ἀλλὰ ἡ ἀθάνατη ὑπαρξὴ τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἔσχατο γεγονός τῆς ἀναστάσεως, τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι καρπὸς τῆς κοινωνίας τους μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ καὶ τῆς Δευτέρας παρουσίας Του. Περὶ αὐτοῦ μαρτυροῦν, κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ ἅγ. Μαξίμου, ὁ Μωσῆς (Γεν. 2, 17), ὁ Δαβὶδ (Ψαλ. 16, 15 καὶ 41, 3), ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ὁ ὁποῖος λέγει: «εἴ πὼς κατανήσω εἰς τὴν ἐξανάστασιν τῶν νεκρῶν, ... διώκω δὲ εἰ καὶ καταλάβω, ἐφ' ᾧ καὶ κατελήφθην ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ» (Φιλ. 3, 11-12, πρβλ. Ἑβρ. 4, 10 καὶ 11, 39), ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός: «Δεῦτε πρὸς μὲ πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ

πεφορτισμένοι, καὶ γὰρ ἀναπαύσω ἡμᾶς» (Μτθ. 11, 28)⁵¹. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐπίσης ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ὡς εἰκόνος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δημιουργίας ἐν αὐτῷ θὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ μέλλον καὶ αὐτὸ μάλιστα διὰ τῆς ἐνώσεως τῆς εἰκόνος καὶ τοῦ πρωτοτύπου, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ⁵². Χωρὶς τὴν ὀριστικὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν ὀλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐνανθρώπηση καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, τίθενται ὑπὸ ἀμφισβήτηση (πρβλ. Α΄ Κορ. 15, 14).

Γιὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, ἡ ἀνάσταση μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀρθεῖ ὁ θάνατος μέσα στὴν κτίση, εἶναι ἡ αἰτία καὶ ὁ σκοπὸς καὶ τῆς ἴδιας τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. «Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος εἶναι μνημένος στὴν ἀνείπωτη δύναμη τῆς ἀναστάσεως, γινώρισε τὸν σκοπὸ ἔνεκεν τοῦ ὁποῖου ὁ Θεὸς ... δημιουργήσε τὰ πάντα», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος⁵³. Ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν κόσμον, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, ἔνεκεν τῆς ἐνώσεώς του μὲ τὸν Θεό, στὴν ὁποίαν ἔνωση πραγματώνεται ἡ ἀνάσταση καὶ ἡ αἰώνιος ζωὴ. Ἡ δική μας ὑπαρξη, κατὰ τὸν Μάξιμο, ἐδῶ καὶ τώρα εἶναι εἰκονιστικὴ (ἐν εἰκόνει), καὶ ὄχι ἀληθινή. Ἀληθινὴ θὰ εἶναι στὸ τέλος, μετὰ τὴν ἀνάσταση. Εἶναι γνωστὴ ἡ διατύπωση πού ἀποδίδεται στὸν ἅγ. Μάξιμο ἀπὸ τὰ Σχόλια στὸν ἅγ. Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη: «ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι σκια, ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶναι εἰκόνα, ἀλήθεια δέ, ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις⁵⁴», ἡ ὁποία ἐνισχύει τὴ θέση μας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ αἰώνια ἀθάνατη ὑπαρξη τῆς δημιουργίας εἶναι θέμα τοῦ ἐσχάτου γεγονότος, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν ὀριστικὴν πραγμάτωση τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν κοινὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Τὰ κτιστὰ ὄντα θὰ ὑπάρχουν αἰώνια, δηλαδή, ἀληθινά, μόνον ἐὰν εἶναι ἐνωμένα μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, στὸν Ὅποῖον ὑπερβαίνουν τὴν φθορὰ καὶ τὸν θάνατο. «Ὁ Κύριος λέγει γιὰ ἐκείνους πού θὰ ἀναστηθοῦν ὅτι δὲν μποροῦν νὰ πεθάνουν (Λκ 20, 36) ἐξ αἰτίας τῆς ξεκάθαρης ἀποκαλύψεως τοῦ τελικοῦ σκοποῦ πρὸς τὸν ὁποῖον ὅλοι τείνουμε καὶ στὸν ὁποῖο μετέχουμε, καὶ ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος⁵⁵.

51. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1073AB.

52. Πρβλ. ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Β΄ Ὁμιλία, PG 36, 48C. Πρβλ. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, PG 30, 177CD.

53. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 90, 1108AB.

54. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 4, 157D. Τὰ σχόλια στὰ ἔργα τοῦ Ἁγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου εἶναι κατὰ πάσα πιθανότητα ἔργο τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τίποτε, δεδομένου ὅτι ὁ ἐσχατολογικὸς προσανατολισμὸς τῆς θεολογίας τοῦ ἁγ. Μαξίμου εἶναι φανερὸς σὲ ὅλα του τὰ ἔργα.

55. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1100BC καὶ 1069B-1076A.

Ἡ δεδωρισμένη ἀθανασία στήν κτίση διά τῆς ἱστορικῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐσχατολογικῆς φύσεως καί δέν ἔχει γίνεῖ ἀκόμη πραγματικότητα γιά ὀλόκληρη τή δημιουργία. Διότι, ὁ θάνατος εἶναι ἀκόμη πραγματικότητα τῆς ζωῆς μας, ἂν καί ἡ ὀξύτητα τῆς αἰχμῆς του ἔχει λειανθεῖ ἀπό τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τήν ἔκφραση τῶν ἁγίων Πατέρων. Ἡ ἀθανασία θά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν κοινή ἀνάσταση τῶν ὄντων ἐν Χριστῷ. Χωρίς τήν ἀνάσταση, ὡς τὸ ἔσχατο γεγονός στήν ἱστορία τῆς σωτηρίας, δέν ὑπάρχει σωτηρία ἐπειδή δέν ὑπάρχει ὑπαρξη. Ὁλόκληρη ἡ φύση θά ζωοποιηθεῖ ὀριστικά μέ τήν κοινή ἀνάσταση. Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ μέ τήν ἐνσάρκωσή Του ὡς ἄνθρωπος καί μέ τήν ἀνάσταση ἐκπλήρωσε τήν πρωταρχική θέληση τοῦ Θεοῦ γιά τήν κτίση, πρᾶττοντας ἐκεῖνο τὸ ὅποιο ὁ παλαιὸς Ἀδάμ ἀρνήθηκε νὰ κάνει: γινόμενος ἄνθρωπος, νέος Ἀδάμ, ἔνωσε τήν κτιστή, δηλαδή, τήν ἀνθρώπινη φύση μέ τὸν Θεό, καί μέ τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς ἔδωσε αἰώνια ὑπαρξη ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μόνον εἰκόνα τῶν Ἑσχάτων. Μέ τήν ἱστορικὴ ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἐτέθη νέα ἀρχὴ τῆς ἱστορίας χωρὶς, ὅμως, τήν τελικὴ καί κοινή ἀνάσταση «οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται», δηλαδή ἡ ἱστορία δέν θά ὑπάρχει.

Εἶναι, λοιπόν, ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ὅπως γιά τοὺς πρώτους χριστιανούς, ἔτσι καί γιά τὸν ἅγ. Μάξιμο, τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ θάνατος. Ὡς ἐκ τούτου, σκοπὸς καί τελικὸ γεγονός τῆς ἱστορίας, δηλαδή, σωτηρία εἶναι ἡ κατάργησις τοῦ θανάτου, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται μόνον στήν κοινωνία μέ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ. Ὅλα τὰ κτιστὰ ὄντα πεθαίνουν καί ἡ μοναδικὴ ἀληθινὴ τους ὑπαρξη εἶναι ἡ ἀνάσταση καί ἡ παύση τοῦ θανάτου ἐν τῷ Χριστῷ. «Ὁλόκληρη ἡ φύσις θά ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν θάνατο καί τὴ φθορὰ διὰ τῆς ἀναστάσεως», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος⁵⁶. Τὰ Ἑσχάτα, ἐπομένως, ταυτίζονται μέ τήν αἰώνια ζωὴ, δηλαδή, μέ τήν ἀνάσταση τῶν ὄντων ἐν Χριστῷ, ἐπειδὴ μέ αὐτὸ τὸ γεγονός αἴρεται ὀριστικά ὁ θάνατος μέσα στήν κτίση, στήν ὁποία χαρίζεται ἡ αἰώνια ζωὴ. Καί αὐτὸς εἶναι ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τῆς ἱστορίας. «Τοῦτο δὲ ἐστὶ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, ἵνα πᾶς ὁ θεωρῶν τὸν Υἱὸν καί πιστευῶν εἰς αὐτὸν ἔχη ζωὴν αἰώνιον, καί ἀναστήσω αὐτὸν ἐγὼ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ», λέγει ὁ Κύριος (Ἰωβ. 6. 40, 47). Μέ βάση αὐτὸ τὸ τελευταῖο γεγονός, δηλαδή, ὅτι διὰ

56. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 90, 796B καί PG 91, 1325BC. Τὴν ἐρμηνεία αὐτή, ὅτι ἡ ἀθανασία καί ἡ αἰώνιος ζωὴ γιά τὰ κτιστὰ ὄντα θά πραγματοποιηθεῖ στὸ μέλλον διὰ τῆς ἀναστάσεως, βλέπε καί στὸ Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἑσχατολογία καί ὑπαρξη», σελ. 45-46, ἐπισημ. 10. Ἐπίσης, στὸ Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, «Ἑσχατολογία στήν πατερικὴ ...», σελ. 49, καί στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου, «Ἡ Ἀνάσταση τῆς Ζωῆς».

τῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ καὶ τῆς ἀναστάσεως τὰ κτιστὰ ὄντα θὰ ὑπερβοῦν τὸν θάνατο, ἐπιβάλλεται λογικὰ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ κτιστὰ ὄντα δὲν ἔχουν ἐδῶ καὶ τώρα στὴν ἱστορία ἀληθινὴ ὑπαρξή. Ὑφίστανται ἐν θανάτῳ καὶ διὰ τοῦ θανάτου, καὶ ἐὰν δὲν καταργηθεῖ ὁ θάνατος διὰ τῆς δευτέρας Παρουσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως ἐκ τῶν νεκρῶν, τότε τὰ κτιστὰ ὄντα δὲν θὰ ὑπάρχουν, διότι δὲν εἶναι ἀφ' ἐαυτά, ὡς πρὸς τὴ φύση τους, ἀθάνατα καὶ αἰώνια.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Χριστὸν καὶ τὸ ρόλο του σὲ σχέση μὲ τὰ ἔσχατα, δηλαδή σὲ σχέση μὲ τὴ δική μας σωτηρία, θεωρουμένης αὐτῆς ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς καταργήσεως τοῦ θανάτου, δηλαδή τῆς ἀναστάσεως, Αὐτὸς εἶναι Σωτῆρας διότι μᾶς ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὸν θάνατο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πῶ γνωστούς σημερινούς θεολόγους, ὁ μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης, μὲ βάση τὴ διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ Χριστοῦ τονίζει τὴν ὄντολογικὴ σημασίαν τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὴ σωτηρία μας. «Ἐὰν ὁ Χριστὸς εἶναι Σωτῆρας τοῦ κόσμου», λέγει ὁ ἅγ. Περγάμου, «αὐτὸ δὲν ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ὅτι ἔδωσε ἕνα ἠθικὸ παράδειγμα ἢ μία ἰδιαιτέρη διδασκαλία στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ὁ Χριστὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει τὴ νίκη ἐναντίον τοῦ θανάτου, διότι ἀπὸ τώρα στὸ Πρόσωπό του ἡ δημιουργία ζεῖ αἰώνια»⁵⁷. Ἡ σωτηρία τῆς δημιουργίας ἐν Χριστῷ, λοιπόν, μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ καὶ μὲ τὴν ὄντολογικὴν σημασίαν, καὶ ὄχι μόνον μὲ τὴν ψυχολογικὴν ἢ νομικιστικὴν⁵⁸. Τὰ ἔσχατα εἶναι ἀθάνατη ζωὴ τῆς δημιουργίας, σὲ σχέση μὲ τὴν τωρινὴν πραγματικότητα, ἢ ὁποῖα συνιστᾷ ὑπαρξὴ ἐν θανάτῳ. Χωρὶς τὰ ἔσχατα, δηλαδή τὴν ἄρση τοῦ θανάτου διὰ τῆς ἀναστάσεως ἐν Χριστῷ, δὲν θὰ ὑπάρξει οὔτε ἡ ἱστορία.

Θεωρῶ πὼς στὰ προηγούμενα κεφάλαια ἐκθέσαμε μὲ σαφήνεια καὶ μὲ ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα τὴ θέση τοῦ ἁγ. Μαξίμου γιὰ τὸ τί εἶναι τὰ Ἐσχατα καὶ γιὰ τὸ ποῖα εἶναι ἡ σχέση τῆς ἱστορίας καὶ τῶν Ἐσχάτων. Τὰ Ἐσχατα ἢ τὸ ἔσχατο γεγονός εἶναι ἡ ἔνωση τῆς δημιουργίας μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, στὸν Ὅποιον πραγματώνεται ἡ νίκη τῆς ζωῆς ἐναντι τοῦ θανάτου διὰ τῆς ἀναστάσεως. Ἡ αἰώνια ζωὴ τῆς κτίσεως εἶναι τὸ τελευταῖο γεγονός, τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται ἐν Χριστῷ σύμφωνα μὲ τὸ θέλημα ποῦ εἶχε ὁ Θεὸς κατὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου.

57. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Χριστολογία καὶ Ὑπαρξή», Σύναξη 2, Ἀθήνα 1982, σελ. 17.

58. Περὶ τῆς ὄντολογικῆς ἔννοιαν τῶν Ἐσχάτων βλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξή», σελ. 58.

Με την ενσάρκωση του Χριστού ζωοποιήθηκε ολόκληρη η φύση και αυτό αναφορικά με τα Έσχατα, όμως όχι και το κάθε συγκεκριμένο πρόσωπο. Η αιώνια ζωή κάθε ελευθέρου προσώπου δεν είναι δυνατή χωρίς τη συμφωνία του ίδιου, χωρίς την έκούσια συγκατάθεσή του. Κάθε άνθρωπος που θέλει να υπάρχει αιώνια πρέπει να ένωθει με τον Χριστό, δηλαδή να ταυτιστεί με τον Χριστό, ώστε δια της καταργήσεως του θανάτου και της αναστάσεως εν Χριστώ στο τέλος, να πραγματοποιηθεί το θέλημα του Θεού και τα πάντα τοις πάσι να γίνουν Θεός. Με άλλα λόγια η αιώνια ύπαρξη των ελευθέρων όντων εξαρτάται από την κοινωνία τους με τον Θεό Λόγο, μόνο που αυτή η κοινωνία συνάπτεται τόσο με τη βούληση του Θεού, όσο και με την ελεύθερη συγκατάθεση κάθε προσώπου ξεχωριστά. «Όλα τα ελεύθερα όντα, και τέτοια είναι οι άγγελοι και οι άνθρωποι, τα όποια ελεύθερα θελήσουν και πραγματοποιήσουν κοινωνία με τον Θεό εν Χριστώ, θα επιτύχουν αθάνατη και αιώνια ύπαρξη εν Χριστώ. Με το ότι θα ένωθούν οικειοθελώς με τον Θεό εν Χριστώ, αυτά τα όντα θα εκπληρώσουν το θέλημα που είχε ο Θεός εϋθύς εξ αρχής, όταν έπλαθε τα όντα, και αυτό είναι να ένωθούν ελεύθερα όλα τα πλάσματα με τον Θεό Λόγο και έτσι να υπάρχουν αιώνια. «Αυτή είναι, κατά τον άγ. Μάξιμο, προφανώς η ύποταγή για την όποια μιλάει ο θεϊός απόστολος, με βάση την όποια ο Υιός θα ύποτάξει όλους όσους ελεύθερα επιθυμούν να ύποταχθούν στον Πατέρα, και με την όποια ύποταγή θα νικηθεί ο τελευταίος έχθρός, ο θάνατος»⁵⁹. Η αιώνια ζωή κάθε ανθρώπου ως προσώπου, λοιπόν, δεν άποτελεί προσόν της φύσεώς του, αλλά θα πραγματοποιηθεί στον Χριστό, δια της ελευθέρως, όμως, συγκαταθέσεως κάθε ανθρώπου. Η ένωση της φύσεως με τον Θεό πραγματοποιείται δια της θαυμαστής ένανθρωπήσεως του Θεού Λόγου, ενώ η ένωση κάθε ελευθέρου προσώπου, όπως οι άγγελοι και οι άνθρωποι με Αυτόν, προϋποθέτει όχι μόνον τη Θεϊκή βούληση αλλά και την έθελούσια συγκατάθεση άγγέλων και ανθρώπων. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα, τόσο από το ίδιο το γεγονός του προπατορικού άμαρτήματος και τη διδασκαλία του άγ. Μαξίμου περι αυτού, όσο και από το χωρίο που αναφέραμε προηγουμένως και το όποιο συσχετίζεται με την ύποταγή στον Θεό δια του Χριστού όλων όσοι θέλουν να ύποταχθούν, και δια της όποιας ύποταγής θα άρθει όριστικά ο θάνατος. Με άλλα λόγια, για την πραγματοποίηση της αιωνίου ζωής των ελευθέρων όντων, εκτός από τη βούληση του Θεού, αποφασιστικό ρόλο παίζει και η ελευθερία των κτι-

59. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1076A. Πρβλ. Α΄ Κορ. 15, 22-28.

στῶν ὄντων. Ὁ Θεὸς δὲν ἀσκεῖ βία ἐπάνω στὰ ὄντα μὲ τὸ νὰ θέλει νὰ τὰ ἀναγάγει στὸ αἰώνιο εἶναι. Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ ἁγ. Μαξίμου, ὁ Θεὸς δὲν θὰ μᾶς δώσει αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐμεῖς δὲν ἐπιθυμοῦμε (οὐχ εὐρίσκομεν ὅπερ οὗ ἐζητήσαμεν)⁶⁰. Αὐτὸ θὰ τὸ ἐπισφραγίσει ἡ κοινὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καὶ ἡ ζωὴ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος στὴν ὁποία ἐλπίζουμε καὶ πιστεύουμε.

Ὡς ἐκ τούτου, τίθεται λογικὰ ἓνα πολὺ σημαντικό ἐρώτημα: ἐὰν ἡ ὑπέρβαση τοῦ θανάτου εἶναι θέμα κατ' ἐλευθερίαν ἐνώσεως μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, τότε τί θὰ γίνει μὲ ἐκείνους ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦν τὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεό; Τί μᾶς λέγει γι' αὐτὸ ὁ ἁγ.Μάξιμος;

Περὶ Παραδείσου καὶ Κολάσεως

Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ χριστιανῶν θεολόγων ἰσχυρίζονται ὅτι στὸ τέλος, στὰ Ἔσχατα, θὰ ὑπάρχει ὁ Παράδεισος καὶ ἡ Κόλαση περιγράφοντας αὐτὰ μὲ εἰκόνες ἀπὸ τὴ σημερινή, ἱστορικὴ ἐμπειρία περὶ ἀπολάσεως καὶ βασάνων. Ὁ Θεὸς στὸ τέλος, μετὰ τὴ φοβερὰ Κρίση θὰ ἀνταμείψει τοὺς δικαίους μὲ τὴν μακαριότητα, ἐνῶ οἱ ἁμαρτωλοὶ θὰ βασανίζονται στὸ αἰώνιο πῦρ ἢ στὴ φωτιά τῶν τύψεων τῆς συνειδήσεώς τους. Ἡ Κρίσις τῆς ἱστορίας, ὁ Παράδεισος καὶ ἡ Κόλαση ἐρμηνεύονται συνήθως μὲ τὴ νομιστικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ, δηλαδή, τὴν ψυχολογικὴ ἔννοια⁶¹.

Ἐν τούτοις, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον τὰ Ἔσχατα, ὁ Παράδεισος καὶ ἡ Κόλαση, ἀποτελοῦν ψυχολογικὲς καταστάσεις τῶν ψυχῶν, δηλαδή τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀγγέλων, τότε, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθεῖ μία κατάστασις πόνου καὶ πάθους γιὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ὑπὸ τὸ πρῶσιμα τῆς αἰώνιου ζωῆς, δηλαδή μέσα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀθανασίας; Διότι, βάσανα δύνανται νὰ ὑπάρχουν μόνον καὶ ἐφ' ὅσον ὑπάρχει κακὸ καὶ θάνατος. Ἐὰν δὲν ἔχουμε θάνατο καὶ κακὸ, κάτι ποὺ θὰ συμβεῖ στὰ Ἔσχατα, τότε δὲν ἔχουμε οὔτε πόνο. Στὰ Ἔσχατα, διὰ τῆς ἀναστάσεως θὰ καταργηθεῖ ὁ θάνατος, ὅπως καὶ τὸ κακὸ, δεδομένου ὅτι τὸ κακὸ δὲν ὑφίσταται κατ' οὐσίαν καὶ δὲν θὰ εἶναι αἰώνιο. Ἐὰν σὲ αὐτὸ προσθέσουμε καὶ τὸ ὅτι, ὅπως λέει ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ἡ ψυχὴ

60. Βλ. ἈΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 388B.

61. Περὶ αὐτοῦ βλ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξη» στὸ: *Σύναξη* 121, Ἀθήνα 2012.

μετά την κοινή ανάσταση θα αποτινάξει την ενθύμηση τῶν φαύλων ἔργων⁶², καὶ ὡς ἐκ τούτου θα ἐξαφανιστοῦν καὶ οἱ ἐνοχῆς καὶ οἱ τύψεις, τότε τίθεται τὸ ἐρώτημα: σὲ τί θα συνίστανται τὰ αἰώνια βάσανα τῶν ἁμαρτωλῶν;

Ὅρισμένοι χριστιανοὶ συγγραφεῖς καὶ ἅγιοι Πατέρες ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅπως ὁ Ὁριγένης καὶ ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Νύσσης, λέγουν ὅτι δὲν θα ὑπάρξει Κόλαση καὶ ὅτι ὅλα τὰ πλάσματα θα σωθοῦν⁶³. Ὁ Ὁριγένης καὶ ὁ ἅγ. Γρηγόριος μιλοῦν γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν πάντων στὴν πρωταρχικὴ κατάσταση, δηλαδή, κάνουν λόγο γιὰ ἀποκατάσταση. Ὁ Ὁριγένης ἐκτιμᾷ τὰ Ἔσχατα μὲ βάση τὴ διδασκαλία του περὶ αἰωνίου ὑπάρξεως τῶν πνευματικῶν ὄντων ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ὄρατου κόσμου ὡς συνέπειας τῆς πώσεως πού συνέβη ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Ἡ δημιουργία τοῦ ὑλικοῦ κόσμου κατ' αὐτὸν εἶναι συνέπεια τῆς πώσεως. Ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν ὑλικὸ κόσμον γιὰ νὰ τιμωρήσει τὰ πεπτωκότα πνεύματα μὲ τὸ νὰ τὰ περιορίσει σὲ σώματα. Ὡς ἐκ τούτου, γιὰ τὸν Ὁριγένη, τὰ Ἔσχατα συνιστοῦν ἀπελευθέρωση τῶν ψυχῶν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ σώματος καὶ ἐπιστροφή αὐτῶν στὴν πρωταρχικὴ τους κατάσταση, στὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, δηλαδή ἀποκατάσταση τῶν πάντων⁶⁴. Τὸν δὲ ἅγ. Γρηγόριο Νύσσης, τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ καὶ τῆς μὴ αἰωνίου ὑπαρξῆς αὐτοῦ τὸν ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἐν Θεῷ⁶⁵. Τὸ κακὸ δὲν διαθέτει δική του οὐσία καὶ γι' αὐτὸ δὲν θα ὑπάρχει αἰωνίως. Αὐτὸ γιὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς θα καταργήσει τὸ κακὸ καὶ ἔτσι θα καθαρῆσει τὰ ὄντα ἀπὸ τὸ κακὸ, κάτι πού συνεπάγεται ὅτι στὸ τέλος οἱ πάντες θα σωθοῦν. Τί μᾶς λέγει, ὁμοῦς, ὁ ἅγ. Μάξιμος γιὰ τὴν Κόλαση καὶ τὸν Παράδεισο;

Ὁ ἅγ. Μάξιμος δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Ὁριγένους καὶ τοῦ ἅγ. Γρηγορίου Νύσσης περὶ ἐπιστροφῆς τῶν πάντων στὴν πρωταρχικὴ κατάσταση καὶ σωτηρία τῶν πάντων (ἀποκαταστάσις)⁶⁶. Ὁ ἅγ. Μάξιμος μιλάει ξεκάθαρα περὶ ἀπώλειας⁶⁷, δηλαδή περὶ τοῦ ὅτι δὲν θα ἐκπληρωθεῖ τὸ πρωταρχικὸ σχέδιο τοῦ

62. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Ἐρωτήσεις καὶ Ἀποκρίσεις ΙΓ', PG 90, 796BC: «Δεῖ γάρ, ὡσπερ τὴν ὄλην φύσιν ἐν τῇ ἀναστάσει τῆς σαρκὸς ἀφθαρσίαν χρόνῳ ἐλπίζομένῳ ἀπολαβεῖν· οὕτως καὶ τὰς παρατραπείσας τῆς ψυχῆς δυνάμεις, τῇ παρατάσει τῶν αἰώνων ἀποβαλεῖν τὰς ἐντεθείσας αὐτῇ τῆς κακίας μνήμας».

63. Τὴν ἀποψη ὀρισμένων θεολόγων περὶ αὐτοῦ βλέπε στὸ περιοδικὸ *Σύναξη*.

64. Περὶ αὐτοῦ βλέπε στὸ Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, «Ἐσχατολογία στὴν παερικὴ περίοδο», σελ. 53.

65. Βλ. ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, PG 46, 104-105. Πρβλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξη», σελ. 60.

66. Περὶ αὐτοῦ βλέπε, Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξη», σελ. 49.

67. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1237B. Πρβλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξη», σελ. 56-57.

Θεοῦ περὶ τῶν δημιουργημάτων καὶ ὅτι δὲν θὰ σωθοῦν ὅλα τὰ ὄντα, καὶ μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια χαρακτηρίζει τὴ διδασκαλία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ὡς καταχρηστική⁶⁸. Δηλαδή ὁ ἁγ. Μάξιμος ὁμιλεῖ περὶ ἀποκαταστάσεως τῆς φύσεως, ἰσχυρίζεται ὅτι ὀλόκληρη ἡ κτιστὴ φύση θὰ ζεῖ αἰώνια χάρις στὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν τελικὴ ἀνάσταση⁶⁹, ὅχι ὅμως καὶ ἐκεῖνα τὰ ἐλεύθερα ὄντα ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦν κάτι τέτοιο⁷⁰. Ἀναφέροντας τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολὴ τοῦ ἁπ. Παύλου (15, 26-27), τὸ ὁποῖο λέγει ὅτι στὸ τέλος ὀλόκληρη ἡ δημιουργία θὰ ὑποταχθεῖ στὸν Θεὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ νικηθεῖ ὁ θάνατος, ὁ ἁγ. Μάξιμος γράφει ὅτι: «ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι οἰκειοθελῶς ἐπιθυμοῦν θὰ ὑποταχθοῦν στὸν Θεό», καὶ ὅχι ὅλοι⁷¹, καὶ ὅτι δι' αὐτῆς τῆς ὑποταγῆς θὰ καταργηθεῖ ὁ θάνατος ὡς ὁ ἔσχατος ἐχθρός. Ἀπώλεια συνεπῶς θὰ ὑπάρξει, ὅπως λέγει ὁ ἁγ. Μάξιμος, καὶ αὐτὸ διότι κάποια πλάσματα, ὅπως εἶναι οἱ δαίμονες καὶ ὅσοι εἶναι μαζί τους, δὲν ἤθελαν καὶ δὲν θὰ θέλουν νὰ εἶναι σὲ κοινωνία μὲ τὸν Θεό, δὲν θέλουν δηλαδή τὴν αἰώνια ζωὴ.

Σὲ ὅ,τι δὲ ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ, ἡ αἰώνια ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ εἶναι ἀπαράδεκτη ὅχι μόνο γιὰ τὸν ἁγ. Γρηγόριο ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ γιὰ τὸν ἁγ. Μάξιμο⁷². Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι δημιουργὸς τοῦ κακοῦ καὶ ὁ Ἰδιὸς δὲν γνωρίζει τὸ κακό, κάτι ποὺ παραπέμπει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κακό δὲν θὰ ὑπάρχει αἰωνίως. Τὸ κακό δὲν ὑπάρχει στὴ φύση τῶν κτιστῶν ὄντων, παρὰ ἀποτελεῖ λανθασμένη ἔκφραση τῆς βουλήσεώς τους, δηλαδή τῆς ἐλευθερίας τους. Ἡ ἐκδήλωση τῆς βουλήσεως, ἀντίθετη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Θεοῦ, ὁ Ὅποῖος ἐπιθυμεῖ ἐν πᾶσι νὰ πραγματοποιηθεῖ «τὸ μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ», ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δαιμόνων καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς, συνιστᾷ τὸ κακό, τὸ ὁποῖο τείνει καὶ ὀδηγεῖ στὴ μὴ ὑπαρξὴ. Διότι ἡ ὑπαρξὴ εἶναι δυνατὴ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεό, καὶ τοῦτο μάλιστα ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἐλεύθερα τὸ θέλουν καὶ τὰ ἐλεύθερα ὄντα. Ἐν τῷ μεταξὺ

68. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 90, 796B.

69. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 90, 796BC.

70. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐρμηνεῖα δὲν συμφωνοῦν ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς τῶν ἔργων τοῦ ἁγ. Μαξίμου. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς θεωροῦν ὅτι ὁ ἁγ. Μάξιμος ἐπίσης ὑποστηρίζει τὴν ἰδέα περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἐν τῷ Θεῷ. Βλ. H. U. BALTASAR, *Kosmische Liturgie*, 1988, σελ. 275-278. Τὸ ἴδιο θεωρεῖ καὶ ὁ A. LOUTH, *The Oxford Handbook of Eschatology*, 2008, σελ. 245.

71. Βλ. ὑποσημ. 58.

72. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 4, 304D. Περὶ αὐτοῦ βλ. I. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξὴ», σελ. 47.

στά ἔσχατα δὲν θὰ ὑπάρχει τίποτα τὸ ὁποῖο ἐναντιώνεται σὲ αὐτὴν τὴν πρωταρχικὴ πρόθεση καὶ θέληση τοῦ Θεοῦ, λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος⁷³. Ὡς ἐκ τούτου, τὸ κακὸ θὰ πάψει νὰ ὑπάρχει στὰ ἔσχατα. Αὐτό, πάλι, δὲν σημαίνει ὅπως οἱ ἄλλοι ὅτι δὲν θὰ ὑπάρξει ἀπώλεια, ὅτι ὅλα δηλαδὴ τὰ ὄντα θὰ σωθοῦν ἐκ τοῦ ὅτι τὸ κακὸ θὰ πάψει νὰ ὑπάρχει. Τὸ ἀντίθετο, ἀπώλεια δύναται νὰ ὑπάρξει μολονότι τὸ κακὸ δὲν ὑπάρχει αἰωνίως, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον δεχθοῦμε ὅτι τὸ κακὸ εἶναι ἡ ἐναντίωση τῶν ἐλεύθερων ὄντων, δαιμόνων καὶ ἀνθρώπων στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ νὰ συνάψουν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ Λόγο καὶ ἔτσι νὰ ὑπάρχουν αἰώνια. Ἡ βούληση τῶν κτιστῶν ὄντων στὴν ὁποία φωλιάζει τὸ κακὸ δὲν μπορεῖ νὰ «θεραπευθεῖ» μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως ἡ φύση τὴν ὁποία προσλαμβάνει ὁ Θεὸς Λόγος στὸ πρόσωπό Του, ὥστε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅλα τὰ ὄντα, μὲ ἢ χωρὶς τὴν θέλησή τους, νὰ εἶναι μέτοχοι τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ, παρὰ πρέπει καὶ τὰ ἴδια νὰ θέλουν νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὸν Θεὸ διὰ τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεὸ Λόγο⁷⁴. Τὸ κακὸ, ἐπομένως, θὰ πάψει νὰ ὑπάρχει στὰ ἔσχατα, ἀλλὰ θὰ ἔχει διαχρονικὲς ἀρνητικὲς συνέπειες, πού δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ τὴν ἀπώλεια ἐκείνων τῶν ὄντων, ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ ὑπάρχουν, ἐκείνων δηλαδὴ, πού δὲν θέλησαν νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὸν Θεό, στὸν Ὅποῖον καὶ μόνον βρίσκεται ἡ ὑπαρξη. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἐὰν θὰ ὑπάρχουν αἰώνια καὶ τὰ ὄντα πού δὲν ἐπιθυμοῦν τὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεό, αὐτομάτως καὶ τὸ κακὸ θὰ ὑπάρχει αἰώνια. Τουλάχιστον μὲ τὴ μορφὴ κακῆς θελήσεως, δηλαδὴ, μίσους ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἄλλου πού ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν πλασμάτων, ἔστω κι ἂν αὐτὸ τὸ μῖσος θὰ ἦταν ἀπραγματοποίητο⁷⁵. Συνεπῶς, στὸ πλαίσιο τῆς μαξιμιανῆς ἀντιλήψεως τῆς αἰωνίου ὑπάρξεως, τὸ κακὸ στὰ ἔσχατα δὲν θὰ ὑφίσταται, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θὰ σωθοῦν οἱ πάντες, ὅτι δηλαδὴ δὲν θὰ ὑπάρξουν ἀπώλειες. Τουναντίον. Τί σημαίνει, ὅμως, ἀπώλεια γιὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο;

73. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1077A. Πρβλ. ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ Ὁμιλία ΚΑ', PG 35, 1084B.

74. Πρβλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, Ἀθήνα 1973, σελ. 106.

75. Ὁ μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης θεωρεῖ ὅτι θὰ ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖνα τὰ ὄντα τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιθυμοῦν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ καὶ δὲν ἐπιθυμοῦν αἰώνια ὑπαρξη, ἀλλὰ αὐτὰ θὰ βρίσκονται στὴν Κόλαση, δηλαδὴ, σὲ αἰώνια βάσανα, τὰ ὁποῖα συνίστανται στὸ ὅτι θὰ μισοῦν τὸν Θεὸ καὶ τὰ ἄλλα ὄντα καὶ θὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ἀνυπαρξία τους, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ μῖσος δὲν θὰ μποροῦν νὰ τὸ πραγματοποιήσουν στὰ Ἐσχατα ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάργηση τοῦ θανάτου. Βλ. «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξη», σελ. 51 καὶ παρακάτω.

Στὰ πρῶτα του ἔργα: *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις, Κεφάλαια περὶ ἀγάπης* κ.ἄ., ὁ ἅγ. Μάξιμος μιλάει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ Παραδείσου καὶ Κολάσεως, μολονότι αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν ἀποτελεῖ τὴν κύρια προβληματικὴ μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται, κατανοώντας τὴν Κόλαση μὲ τὴν ψυχολογικὴ τῆς διάσταση. «Ὅλα τὰ ὄντα θὰ ὑπάρχουν αἰώνια, μόνο πού τὰ μὲν θὰ ἀναπαύονται ἐν εἰρήνῃ τὰ δὲ θὰ ὀδύρονται ἐν κολάσει. Ἐν τούτοις, ὀρισμένες δικές του τοποθετήσεις ἐπ’ αὐτοῦ, πού σώζονται σὲ μεταγενέστερα ἔργα του, μᾶς ὀδηγοῦν σὲ ἐκ διαμέτρου διαφορετικὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποία συνοψίζονται στὸ ὅτι ὁ Μάξιμος ἀντιλαμβάνεται τὴν Κόλαση μὲ τὴν ὄντολογικὴ τῆς σημασία, τ.ἔ. ὡς ἀπόλυτη ἀπώλεια ἐκείνων τῶν ὄντων, δαιμόνων καὶ τῶν ὁμοίων αὐτῶν, πού δὲν ἐπιθυμοῦν κοινωνία μὲ τὸν Θεό, πού δὲν θέλουν δηλαδὴ νὰ ζοῦν αἰώνια. Ἄς παραθέσου-με μερικὰ χωρία τοῦ ἁγίου ἐπ’ αὐτοῦ»

Σχολιάζοντας τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή «ἐὰν οἱ δίκαιοι μόλις καὶ μετὰ βίας σώζονται, τί θὰ γίνεῖ μὲ τοὺς ἁμαρτωλοὺς», δηλαδὴ μὲ ἐκείνους πού δὲν θέλουν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, ὁ ἅγ. Μάξιμος ἀπαντᾷ καὶ ὁ ἴδιος μὲ ἐρώτημα, ὅταν λέγει: «ποῦ θὰ βρεθεῖ ὁ ἁμαρτωλὸς ἐὰν δὲν εἶναι ἐν τῷ Θεῷ, ὁ Ὅποιος εἶναι ἡ μόνη μακαρία ζωὴ καὶ τόπος γιὰ ὅλους ἐκείνους πού εἶναι ἄξι-οι Αὐτοῦ; Πῶς «ἔσται» ὁ ἁμαρτωλός, ἐὰν δὲν ἔχει τὸν Θεὸν ὡς μακάριο καταφύγιό του καὶ λιμένα τῆς σωτηρίας του;»⁷⁶. Στὸ φῶς, λοιπόν, αὐτοῦ τοῦ χωρίου ἀπώλεια σημαίνει ἀνυπαρξία ὅσων δὲν ἐπιθυμοῦν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ καὶ ζωὴ αἰώνια.

Μὲ τὸ ἴδιο αὐτὸ πνεῦμα ὁ ἅγιος Μάξιμος ἐρμηνεύει καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ νὰ ὑπάρχουμε αἰώνια ἐν τῷ Υἱῷ Αὐτοῦ, προϋποθέτοντας καὶ ἐξαρτώντας τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τῶν πιστῶν ὄντων. Ἄς δοῦμε τί λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος μὲ ἀφορμὴ αὐτό: «Ὁ Θεὸς μᾶς ἔπλασε μὲ βάση τοὺς λόγους, τὰ θελήματα τὰ ὁποία προϋπήρχαν ἐν τῷ Θεῷ, καὶ μάλιστα μᾶς ἔπλασε γιὰ νὰ εἴμεθα ἐν τῷ Θεῷ Λόγω, γιὰ νὰ εἴμεθα ἐν ἀγαθῷ, καὶ γιὰ νὰ εἴμεθα αἰώνιως ἐν Αὐτῷ, αἰώνιως νὰ ὑπάρχουμε ἐν τῷ Θεῷ Λόγω (τὸ εἶναι, καὶ εὖ εἶναι, καὶ ἀεὶ εἶναι). Αὐτὲς οἱ δύο ἀκρότητες (τὸ εἶναι καὶ τὸ ἀεὶ εἶναι) βρίσκονται στὴν κυριότητα τοῦ Θεοῦ ὁ Ὅποιος εἶναι τὸ δικό μας αἴτιο. Τὸ εὖ εἶναι, ὅμως, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δική μας θέλησιν καὶ κίνησιν. Ἡ δική μας, λοιπόν, θέλησιν καὶ κίνησιν εἶναι αὐτὸ πού καθιστᾷ δυνατό τὸ νὰ μιᾶμε καὶ γιὰ αὐτὲς τὶς ἀκρότητες (γιὰ τὸ εἶναι καὶ γιὰ τὸ ἀεὶ εἶναι). «Ἐὰν

76. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Ἀποκρίσεις πρὸς Θαλάσιον* 61, PG 90, 621.

δὲν ὑπάρξει τὸ εὖ εἶναι, προκύπτουν ἀνενεργὰ τὰ ἄλλα δύο», λέγει ὁ ἅγ. Μάξιμος⁷⁷. Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ ὄντα δύνανται νὰ ὑπάρχουν, καὶ μάλιστα αἰώνια, μόνον ἔαν καὶ ἐφ' ὅσον καὶ τὰ ἴδια τὸ ἐπιθυμοῦν αὐτό, δηλαδή ἔαν μὲ τὴν ἐλευθερία τοὺς συνάψουν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ καὶ ἔτσι πραγματοποιήσουν αὐτὸ τὸ εὖ εἶναι⁷⁸. Τὸ εὖ εἶναι, ἡ ἐνάρετη ζωὴ δηλαδή, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέληση τῶν κτιστῶν ὄντων καὶ ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἔνωση μὲ τὸν Χριστό, καθορίζει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τῶν ἄλλων δύο κατηγοριῶν, τὸ εἶναι τοὺς καὶ τὸ ἀεὶ εἶναι τοὺς. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς, τὸ εἶναι, τὸ εὖ εἶναι καὶ τὸ ἀεὶ εἶναι ταυτίζονται μὲ τὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, ἡ ὁποία κοινωνία ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῶν κτιστῶν ὄντων καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ. Ἄνευ κοινωνίας μὲ τὸν Χριστὸ δὲν ὑφίσταται γιὰ τὴ δημιουργία οὔτε τὸ εἶναι, οὔτε τὸ εὖ εἶναι, οὔτε, πάλι, τὸ ἀεὶ εἶναι. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγοῦν καὶ τὰ ὅσα λέγει ὁ Μάξιμος σὲ ἓνα ἄλλο χωρίον περὶ τῆς ἀγνωσίας τῶν ἁμαρτωλῶν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ.

Ἐρμηνεύοντας τοὺς στίχους ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον περὶ τῆς φοβερᾶς Κρίσεως, ὅπου ὁ Κύριος μιλάει σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν ἤθελαν κοινωνία μαζί Του, «ἀμὴν λέγω ὑμῖν, οὐκ οἶδα ὑμᾶς» (πρβλ Μτθ. 25, 12), ὁ ἅγ. Μάξιμος λέγει: «τὸν καθένα θὰ τὸν προετοιμάσει (θὰ τὸν κρίνει) ἡ ἐλεύθερη βούλησή του, εἴτε εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ σὲ σχέση μὲ αὐτὸν (δηλαδή, τὸ ἔαν συμφωνεῖ μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γι' αὐτόν), εἴτε πάλι εἶναι σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὸ (μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ἴδιο), γιὰ νὰ ἀκούσει τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ (οἶδα ὑμᾶς ἢ οὐκ οἶδα ὑμᾶς)»⁷⁹. Τί σημαίνει ἡ φράσις “ οὐκ οἶδα ὑμᾶς”; Ὑπάρχει κάτι ποῦ ὁ Θεὸς δὲν γνωρίζει; Ἐὰν ὑπάρχει τότε τί θὰ γίνε μὲ ἐκεῖνα τὰ ὄντα ποῦ ὁ Θεὸς δὲν γνωρίζει; Τί μᾶς λέγει γι' αὐτὸ ὁ ἅγ. Μάξιμος;

Ὁ Θεὸς γνωρίζει τὴν κτίση, κατὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, ὄχι βάσει τῆς φύσης τῆς, ἀλλὰ μὲ βάση τοὺς λόγους, τὰ θελήματα περὶ τῆς κτίσεως τὰ ὁποία προϋπάρχουν ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ. Γνωρίζει τὰ κτιστὰ ὄντα ὡς τὴ δική Του θέληση, διότι τὰ δημιούργησε θέλοντας⁸⁰. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ Θεὸς γνωρίζει ἅπαντα τὰ κτιστὰ ὄντα καὶ πρὶν ἀκόμη τὰ δημιουργήσει, καὶ τὰ δημιουργεῖ μὲ βάση τὸ θέλημά Του περὶ αὐτῶν. Ἐντούτοις, ὅπως ἔχουμε ἤδη πεῖ, τὰ θελήματα τοῦ Θεοῦ ἢ προορισμοὶ περὶ τῶν κτιστῶν ὄντων, ἀφοροῦν τὴν ἔνωση τῶν ὄντων μὲ τὸν

77. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1116B.

78. Βλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξὴ», σελ. 45-46, ὑποσημ. 8.

79. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1085BC.

80. Βλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1085ABC.

Θεοῦ Λόγο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ γνώση Του γιὰ τὴν κτίση, σχετίζεται μὲ τὸ νὰ ἐνωθεῖ ἡ δημιουργία μὲ τὸ Θεοῦ Λόγο. Ἐὰν ὁ Θεὸς γνωρίζει τὰ ὄντα, ὅπως λέγει ὁ Μάξιμος, «ὡς θέλησὶ Του» καὶ μὲ βάση τὴ θέλησὶ Του, ἐνῶ ἡ θέληση Του ἀφορᾷ στὴν ἔνωση τῶν κτιστῶν μὲ τὸν Θεοῦ Λόγο, τότε αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς γνωρίζει τὰ κτιστὰ ὄντα μόνον ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον αὐτὰ βρίσκονται στὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεοῦ Λόγο, δηλαδή, ἐφ' ὅσον αὐτὰ συνάψουν κοινωνία μὲ τὸν Θεοῦ ἐν Χριστῷ. Διότι ὁ Θεὸς αἰώνιως θέλει ὅλα τὰ ὄντα νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὸν Θεοῦ Λόγο. Ἄρα, ὁ Θεὸς γνωρίζει τὰ ὄντα πού θὰ ἐνωθοῦν μὲ τὸν Θεοῦ Λόγο. Διότι ὁ Θεὸς γνωρίζει μόνον ἐκεῖνο πού εἶναι ἀγαθό, ἐκεῖνο πού εἶναι δικό του (Β' Τιμ. 2, 19), δηλαδή, ἐκεῖνο πού εἶναι ἐνωμένο μὲ τὸν Θεοῦ Λόγο⁸¹ καὶ εἶναι ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ, λέγει ὁ Μάξιμος.

Ἡ ἔνωση, ὅμως, τῶν ὄντων μὲ τὸν Θεοῦ ἐξαρχᾶται καὶ ἀπὸ τὴν θέληση τῶν ἰδίων. Μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ γνωρίζει ὁ Θεὸς τὰ κτιστὰ ὄντα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ θέλουν καὶ αὐτὰ ἐλεύθερα νὰ γινώσκονται ἀπὸ τὸν Θεοῦ. Ἡ ἀληθινὴ γνώση τοῦ Θεοῦ γιὰ τὰ πλάσματα, ὅπως καὶ τῶν πλασμάτων γιὰ τὸν Θεοῦ ταυτίζεται μὲ τὴ μέθεξη στὸν Θεοῦ Λόγο⁸². Ὁ Θεὸς γνωρίζει τὰ κτιστὰ ὄντα ἀποκλειστικὰ ἐν Χριστῷ, δηλαδή, μόνον ἐὰν καὶ τὰ ἴδια θέλουν νὰ εἶναι ἐν τῷ Θεῷ, ἐὰν καὶ τὰ ἴδια θέλουν νὰ εἶναι ἐγνωσμένα ἀπὸ τὸν Θεοῦ (πρβλ. Α' Κορ. 8, 3), κάτι πού αὐτὰ τὸ ἐπιτυγχάνουν στὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεοῦ. Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν μας τὴ διδασκαλία αὐτοῦ τοῦ ἁγ. Πατρὸς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἔνωση τῶν κτιστῶν ὄντων μὲ τὸν Θεοῦ Λόγο ταυτίζεται μὲ τὴν ἴδια τὴν αἰώνια ὑπαρξὴ αὐτῶν, τότε καὶ γνώσις τοῦ Θεοῦ γιὰ τὰ ὄντα ταυτίζεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ τους. Ὅσα ἀπὸ τὰ ὄντα συνάπτουν κοινωνία μὲ τὸν Θεοῦ ἐν Χριστῷ, ἐκεῖνα ὁ Θεὸς γνωρίζει, δηλαδή, ἐκεῖνα καὶ ὑπάρχουν⁸³, ἐνῶ τὰ ὄντα τὰ ὁποία δὲν συνάπτουν κοινωνία μὲ τὸν Θεοῦ Λόγο ὁ Θεὸς δὲν τὰ γνωρίζει, δηλαδή, αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν.

Ὅλα ὅσα ἀναφέραμε ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἁγ. Μάξιμος θεωρεῖ ὅτι τὰ ὄντα τὰ ὁποία δὲν ἐπιθυμοῦν κοινωνία μὲ τὸν Θεοῦ ἐν Χριστῷ οὔτε κἂν θὰ

81. Πρβλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1085C.

82. Ὁ ἁγ. Μάξιμος ὑποστηρίζει τὴ διαφορὰ μεταξὺ γνώσεως (τοῦ Θεοῦ) μὲ βάση τοὺς λόγους καὶ τὴς ιδέες ἀπὸ τὴ μία, καὶ γνώσεως μὲ βάση τὴ συμμετοχὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, δηλαδή, μὲ βάση τὴν κοινωνία μὲ τὸν γνώριμο (δηλ. μὲ τὸν Θεοῦ). Αὐτὸς ὁ δεῦτερος τρόπος γνώσεως ἐξισώνεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἀναφέρεται στὰ μέλλοντα. Πρβλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Ἀποκρίσεις πρὸς Θεολάστοιον 60, PG 90, 621CD. Ἐπίσης, ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Β' Περὶ Θεολογίας, PG 36, 48C.

83. Πρβλ. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, PG 91, 1085ABC.

υπάρχουν. Αυτό τὸ συμπέρασμα μπορεί νὰ εἶναι ὀρθὸ μόνον ἐὰν ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ὁ ἅγ. Μάξιμος ὑπὸ τὸν ὄρο αἰώνια ὑπαρξίς ἐννοεῖ τὴν ὑπέρβαση καὶ κατάργηση τοῦ θανάτου στὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ Λόγο, κάτι ποὺ συνιστᾶ γεγονὸς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, καὶ ἡ ὁποία κοινωνία εἶναι καρπὸς καὶ τῆς ἐλεύθερης συγκαταθέσεως κάθε ἐλεύθερου ὄντος ξεχωριστὰ καὶ ὄχι ἀπλῶς τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ. Ὁ θάνατος ἀποτελεῖ, γιὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο, τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα τῶν κτιστῶν ὄντων καὶ αὐτὸς μπορεί νὰ ἐξουδετερωθεῖ μόνον στὴν ἐλεύθερη κοινωνία τῆς κτίσεως μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ γεγονὸς τὸ ὁποῖο χρονικὰ ἀκόμη ἀναμένεται νὰ συμβεῖ στὰ Ἔσχατα. Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν κοινωνία ἐνυπάρχει ἡ μόνη εὐδαιμονία, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν αἰώνιο ζωὴ, δηλαδή, μὲ τὴν αἰώνια ὑπαρξίς.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὑπάρχουν καὶ τέτοια κείμενα στὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Μαξίμου – αὐτὰ εἶναι κυρίως πρῶιμα ἔργα τοῦ Ἁγίου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξάγεται ἐντελῶς διαφορετικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὸ παραπάνω. Τέτοιο συμπέρασμα εἶναι ὅτι θὰ ὑπάρχει αἰωνίως ἡ Κόλαση, κάτι ποὺ θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι θὰ ὑπάρχουν αἰωνίως καὶ ἐκεῖνα τὰ ὄντα ποὺ δὲν θέλουν κοινωνία μὲ τὸν Θεό. Αὐτὴ τὴν ἀποψη τὴν ἀντλεῖ ὁ ἅγιος ἀπὸ τοὺς προγενέστερους πατέρες καὶ κάποιους ἀποστόλους (βλ. *Β' Πέτ.* 2, 4 καὶ *Ίουδ.* 6), οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ Κόλαση θὰ ὑπάρχει. Αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς τοποθετήσεις τοῦ ἁγ. Μαξίμου προξενοῦν ἀπορίες στοὺς ἐρμηνευτὲς του ὡς πρὸς τὸ τί ἐννοεῖ ὁ ἅγιος ὑπὸ τὴν ὀνομασία Κόλαση: εἶναι αὐτὸ ὑπαρξίς ἢ ἀνυπαρξίς, ἢ πάλι κάτι ἀνάμεσα σὲ αὐτά;

Ἔνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους γνῶστες τῆς σκέψεως τοῦ ἁγίου Μαξίμου, ὁ μητροπολίτης Περγάμου κ. Ἰωάννης, ἀντλεῖ ἐπίσης τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἅγ. Μάξιμος τὰ Ἔσχατα, καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ τὴν Κόλαση, τὰ ἀντιλαμβάνεται μὲ τὴν ὄντολογικὴ ἔννοια⁸⁴, ἀλλά, ὅπως ὁ ἴδιος τονίζει, δὲν μᾶς δίνει ξεκάθαρη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα σὲ τί θὰ συνίσταται ἡ ἀπώλεια, δηλαδή ἡ Κόλαση. Παρ' ὅλα αὐτά, μὲ βάση κάποια κείμενα τοῦ Μαξίμου, προσπαθεῖ νὰ δώσει ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ τί προϋποθέτει ὁ Μάξιμος ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς Κολάσεως. Ἔτσι, ἐπὶ παραδείγματι, ἀναφέροντας ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ 60^η Ἀπάντηση πρὸς Θαλάσιον⁸⁵, θεωρεῖ ὅτι ὁ ἅγ. Μάξιμος μιλάει γιὰ τὴν ὑπαρξίς τοῦ Παρα-

84. Βλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία καὶ ὑπαρξίς», σελ. 47-48.

85. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *PG* 90, 621CD.

δείσου και της Κολάσεως και ότι ή διαφορά τους συνίσταται στο ότι οί μὲν θὰ μετέχουν στον Θεό και στην ἔν Αὐτῷ μακαριότητα ἐνῶ οί δέ, οί δαίμονες και ἐκείνοι πού δὲν θέλουν κοινωνία με τὸν Θεό, θὰ ἔχουν μόνον γνώση περὶ τοῦ Θεοῦ και τῆς μακαριότητος χωρὶς νὰ μετέχουν στον Θεό και στην μακαριότητα⁸⁶. Ἐμεῖς ἔχουμε τὴν ἄποψη, ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ ἅγ. Μάξιμος δὲν κάνει λόγο για τὴ διάκριση Παραδείσου και Κολάσεως, ἀλλὰ κάνει λόγο για τὴ διαφορά μεταξὺ τῆς τωρινῆς γνώσεως περὶ τοῦ Θεοῦ αὐτῶν πού θέλουν τὸν Θεό και τῆς γνώσεως περὶ τοῦ Θεοῦ στον μέλλοντα αἰῶνα. Ἡ τωρινὴ γνώση τοῦ Θεοῦ, για τὸν Μάξιμο, στηρίζεται στη βάση τῶν λέξεων και λόγων και τῶν εἰκόνων περὶ τοῦ Θεοῦ χωρὶς μέθεξη ἐν Αὐτῷ, ἐνῶ ἡ πλήρης και ἀληθινὴ γνώσις περὶ τοῦ Θεοῦ δια τῆς μετοχῆς ἐν τῷ Θεῷ ἀποτελεῖ κατάσταση και ἐμπειρία τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἐπίσης ὁ μητροπολίτης Περγάμου τὴν Κόλαση τὴν περιγράφει και ὡς μῖσος τῶν δαιμόνων και τῶν σὺν αὐτοῖς ἔναντι τοῦ Θεοῦ και τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, τὸ ὁποῖο ἐμπεριέχει τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀφανισμοῦ τους. Δεδομένου, ὅμως, ὅτι αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ τὸ κατορθώσουν, τὰ βάσανά τους θὰ συνίστανται στοὺς ὅτι δὲν θὰ μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν τὸ μῖσος τους⁸⁷. Δὲν ξέρουμε κατά πόσον αὐτὴ ἡ περιγραφή τῆς Κόλασης μπορεῖ νὰ συμφωνήσει με τὸν Μάξιμο, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι στα Ἔσχατα δὲν θὰ ὑπάρχει τίποτα πού θὰ ἀντιστέκεται στην θέληση τοῦ Θεοῦ.

Ἐνας ἄλλος πολὺ μεγάλος θεολόγος τῆς ἐποχῆς μας, ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, μιλάει για αἰῶνια ὑπαρξὴ Παραδείσου και Κολάσεως κατά τὰ Ἔσχατα και τὴν κόλαση τὴν χαρακτηρίζει ὡς «αὐτοκτονία», δηλαδή, ὡς αἰῶνιο θάνατο, ὁ ὁποῖος εἶναι συνέπεια τῆς ἐκούσιας ἀρνήσεως τῶν δαιμόνων και τῶν ὁμοίων αὐτῶν στην ἐκπλήρωση τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἴδιος λέγει ὅτι τὰ κτιστὰ ὄντα ἔχουν δυνατότητα «αὐτοκτονίας», με βάση τὴν ἐλευθερία τους, ἀλλὰ ὄχι και «αὐτοκαταστροφῆς», δηλαδή, «ἀνυπαρξίας». Αὐτὸ ὁ π. Γεώργιος τὸ στηρίζει στοὺς ὅτι τὰ κτιστὰ ὄντα δὲν ἤλθαν εἰς τὸ εἶναι με δική τους θέληση ἀλλὰ με τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ και ἡ αἰῶνια ὑπαρξὴ τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θέληση τοῦ Θεοῦ και ὄχι τὴ δική τους, ἐνῶ μόνον ἡ κατάστασή τους στα Ἔσχατα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ἴδια, ἀπὸ τὴ δική τους βούληση⁸⁸. Κατ' αὐτόν, τὰ κτιστὰ ὄντα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐλεύθερα, δὲν μποροῦν νὰ σωθοῦν με τὴ βία, χωρὶς τὴ δική τους

86. Βλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία και ὑπαρξὴ», σελ. 49-51.

87. Πρὸβλ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, «Ἐσχατολογία και ὑπαρξὴ», σελ. 51 και περαιτέρω.

88. Βλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, «Ἀνατομία προβλημάτων τῆς πίστεως», Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 15-17.

ἐλεύθερη συγκατάθεση. Αὐτὰ τὰ ὄντα, μὲ τὴν ἀπόρριψη τῆς κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ διαπράττουν αὐτοκτονία καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ Κόλαση. Τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ π. Γεώργιος ὑπὸ τὸν ὄρο «αὐτοκτονία», δηλαδή Κόλαση, σὲ σχέση μετὰ αὐτὸ ποῦ ὀνομάζει «αὐτοκαταστροφή», δὲν γνωρίζουμε, διότι ὁ ἴδιος δὲν τὸ διευκρινίζει. (Ἐάν, ὅμως, αὐτοκτονία σημαίνει ὅτι ὀρισμένα ὄντα δὲν θὰ ζήσουν ἀλλὰ θὰ ὑπάρχουν, τότε ἔχουμε τὴν διαφορὰ μεταξὺ ζωῆς καὶ ὑπάρξεως, καὶ ὅτι κάτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς νὰ ζήσει. Κάτι, ποῦ δὲν ξέρουμε κατὰ πόσον μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό.) Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐὰν ἔχουμε κατὰ νοῦ τὴ θέση τοῦ Μαξιμου, τὴν ὁποία ἤδη παραθέσαμε, ὅτι ἡ βούληση τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν αἰώνια ὑπαρξὴ τῶν κτιστῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐλευθερία, ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴ δική τους ἐλευθερία, δηλαδή καὶ ἀπὸ τὴ βούληση αὐτῶν τῶν ὄντων, τότε μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ ἐντελῶς διαφοροτικὸ συμπέρασμα ἀπὸ αὐτὸ τοῦ π. Γεωργίου, καὶ αὐτὸ εἶναι ὅτι αὐτοκτονία σημαίνει αὐτοκαταστροφή. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ἄποψη τοῦ ἁγ. Μαξιμου γιὰ ἐκείνους ποῦ δὲν ἐπιθυμοῦν κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸ δὲν ὀδηγεῖ στὸ ἴδιο συμπέρασμα μὲ αὐτὸ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Φλωρόφσκυ περὶ ὑπάρξεως καὶ ἐκείνων τῶν ὄντων ποῦ κάτι τέτοιο δὲν τὸ ἐπιθυμοῦν.

Ἔτσι, εἶναι σαφές ὅτι ἡ σκέψη τοῦ ἁγ. Μαξιμου περὶ Κολάσεως προκαλεῖ δίλημμα στοὺς ἐρμηνευτὲς γιὰ τὸ τί θὰ γίνει μὲ αὐτοὺς ποῦ δὲν θέλουν νὰ ὑπάρξουν αἰωνίως. Καὶ ὄχι μόνο στοὺς ἐρμηνευτὲς, ἀλλὰ, θὰ λέγαμε καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Μάξιμο ἀποτελεῖ δίλημμα τί θὰ συμβεῖ μὲ ἐκεῖνα τὰ ὄντα τὰ ὁποῖα δὲν θέλουν τὴν αἰώνια ζωὴ. Αὐτὸ τὸ ἐκφράζει ὁ ἴδιος μὲ τὰ λόγια του ὅταν λέγει: «τί θὰ συμβεῖ ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, αὐτὸ τὸ γνωρίζει μόνον ὁ δίκαιος Κριτής»⁸⁹.

Στόχος αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου δὲν ἦταν νὰ παρουσιάσουμε μία συστηματικὴ καὶ γενικὴ ἀνάλυση τῆς ἀγιοπατερικῆς Ἑσχατολογίας. Οὔτε νὰ ἐκθέσουμε τὴν Μαξιμιανὴ διδασκαλία γιὰ τὰ Ἑσχάτα πῶς περιγράφει τὸν Παράδεισο καὶ τὴν Κόλαση. Σκοπὸς μας ἦταν νὰ τονίσουμε τὴν ὄντολογία τοῦ ἁγίου, ἡ ὁποία βασίζεται στὴν ἐλεύθερη καὶ ἀγαπητικὴ κοινωνία τῶν κτιστῶν ὄντων μετὰ τὸν Θεὸ καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἔσχατο γεγονός. Ὡς ἐκ τούτου θελήσαμε νὰ θυμίσουμε στὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα στοὺς χριστιανούς, τὴν ἀποφασιστικὴ σημασία τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὴν αἰώνια ὑπαρξὴ

89. ΑΓ. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Πρὸς Θαλάσσιον* 11, PG 90, 293. Πρβλ. ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, PG 94, 1228A.

τῶν κτιστῶν ὄντων καὶ τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία μέλλει νὰ συμβεῖ στὰ Ἔσχατα. Ὁ θάνατος, ὁ ὁποῖος κυριεύει στὴ ἱστορία, γιὰ τὸν ἅγ. Μάξιμο εἶναι ὄντολογικὸ καὶ ὄχι ψυχολογικὸ πρόβλημα καὶ συνιστᾷ τὸ «μεγαλύτερο κακό» μέσα στὴ δημιουργία τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὸς θὰ καταργηθεῖ μόνο στὰ Ἔσχατα μετὰ τὴν ἀνάσταση. Πολλοὶ χριστιανοὶ ἔχουν λησμονήσει σήμερα τὴ βιβλικὴ κατανόηση τοῦ θανάτου ὡς ὀλέθριας τραγωδίας καὶ βιώνουν τὸν θάνατο ὡς ἀπελευθέρωση τῆς ἀθανάτου ψυχῆς ἀπὸ τὴ φυλακὴ τοῦ θνητοῦ σώματος⁹⁰. Αἰώνια ζωὴ, ἢ ἀλλιῶς, σωτηρία, στὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς ἐρμηνείας σημαίνει τὴν κατάργηση τοῦ θανάτου ὡς τοῦ «μεγαλύτερου κακοῦ», δηλαδή, τὴν ἀνάσταση ἐν Χριστῷ. Ἀνάστασις τῶν νεκρῶν καὶ αἰώνιος ζωὴ ἐν Χριστῷ ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχικὴ καὶ γνήσια θεματικὴ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν κόσμον. Ἡ μέλλουσα σωτηρία, δηλαδή ἡ αἰώνιος ζωὴ, εἶναι ἐντούτοις κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀποκλειστικὰ ἐδῶ καὶ τώρα στὴν ἐλεύθερη κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ, δηλαδή στὴν Ἐκκλησία καὶ ὡς Ἐκκλησία. Ἡ ὄντολογία τῆς οὐσίας, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ἀπὸ τὴ φύση τῆς αἰώνια ὑπαρξὴ τῆς κτίσεως, ἅμα τῆ δημιουργία τῆς καὶ μόνον, ὅπως καὶ ἡ διδασκαλία περὶ τῆς φύσει ἀθανασίας τῆς ψυχῆς συσκοτίσαν κατὰ πολὺ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου μέσα στὴν κτίση καὶ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἐν ἐλευθέρῳ καὶ ἀγαπητικῇ κοινωνία μετὰ τὸν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, καὶ τὴν ἀνάσταση ὡς καρπὸν αὐτῆς, ἡ ὁποία θὰ πραγματοποιηθεῖ στὰ Ἔσχατα. Ὡς ἐκ τούτου, ἐξώθησαν ἀπὸ τὴν ὄντολογία τὸ Ἔσχατο γεγονός στὸ περιθώριον τῶν θεολογικῶν ἀναζητήσεων. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ἡ προσοχὴ τῶν θεολόγων ἐξαντλεῖται στὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας ὡς ὄντολογίας καὶ κατανόηση τῆς σωτηρίας ἐξ ὀλοκλήρου μετὰ τὴν ἡθικὴ τῆς ἔννοια καὶ αὐτὸ ὁδήγησε στὴν ἐρμηνεία τῶν Ἐσχάτων μετὰ τὴν νομικιστικὴ καὶ ψυχολογικὴ τους σημασία, καὶ ὄχι μετὰ τὴν ὄντολογικὴ.

90. Βλ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, σελ. 117.